

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Ser.

717

Title

Vedanta Parishad

वेदान्तपरिभाषा.

717

: Vedānta Paribhāṣa

Title

: Dharmarāja Dvārakī

Author

: :

Editor

: :

Year, Vols.

: :

Publisher

717

: :

Remarks

पनामक ~~वि~~ स्पेदं पुस्तकं वेदांतपरिभाषारव्यं ॥ ॥

वे० परि श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ अविद्याविलासेन भूतभौतिकसंस्पृश्यः॥ तन्नोमिपरमात्मानं सच्चिदानंदवि
 १ ग्रहं॥ १॥ ब्रह्म बोधायमं रानावेदां तार्थावलेखिनी॥ धर्मराजाध्वरींद्रेण परिभाषावितन्य
 ते॥ २॥ इह खलु धर्मार्थकाममोक्षारख्येषु बहुविधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः॥ न
 स पुनरावर्त्तत इति श्रुत्या तस्यैवानित्यत्वावधारणात्॥ इतरेषां प्रत्यक्षेण तद्यथेह कर्म
 जितो लोकः क्षीयत इति श्रुत्या चानित्यत्वावगमात्॥ सर्वब्रह्मज्ञानादिति ब्रह्मतत्त्वज्ञानं
 प्रमाणं अनिरूप्यते॥ तत्र प्रमाकरणं प्रमाणं॥ तत्र स्मृतिव्यावृत्तं प्रमात्वमनधिगताबाधि
 ताविषयज्ञानत्वं॥ स्मृतिसाधारणत्वाबाधितविषयज्ञानत्वं निरूपस्यापि कालस्थं
 द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमेन धारावाहिकबुद्धीनामपि पूर्वपूर्वज्ञानाविषयतत्त्वक्षणविशे
 षविषयत्वेन न तत्रावाप्तिः॥ किं वसिष्ठांते धारावाहिकबुद्धिस्थलेन ज्ञानभेदः किंतु
 यावद्दृष्टस्युराधटाकारांतःकरणवृत्तिरेकैव न तु नाना॥ वृत्तेः स्वविरोधिरत्युत्पत्तिप

र्यंतं स्थायित्वाभ्युपगमात्॥ तथावतत्प्रतिफलितचैतन्यरूपघटादिज्ञानमपि तत्रैतौ कालीनमे
 कमेवेति नाव्याप्तिशंकापि॥ नु नुमिथ्यात्वेन बाधितत्वात्॥ तज्ज्ञानं कथं प्रमाणं॥ उच्यते॥ ब्र
 ह्मसाक्षात्कारानंतरं हि घटादीनां बाधः॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कं पश्येदिति श्रु
 तेः॥ ननु संसारदशायां बाधः॥ यत्र तु द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति श्रुतेः॥ तथासा
 बाधितपदेन संसारदशायामबाधितत्वं विवक्षितमिति न घटाय यदि प्रमायामव्याप्तिः॥ तदु
 कं॥ देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः॥ लौकिकं तद्देवेदं प्रमाणं त्वात्मनि श्रूय
 दिति॥ आत्मनि श्रूयाद्ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यंतमित्यर्थः॥ लौकिकं घटादिज्ञानमित्यर्थः
 तानि च प्रमाणा निषट्॥ प्रत्यक्षानुमानोपमानगनार्थापत्यनुपलब्धिभेदात्॥ तत्र प्र
 त्यक्षप्रमायाः कुर्यात्प्रत्यक्षं प्रमाणं॥ प्रत्यक्षप्रमावात्र चैतन्यमेव॥ यत्साक्षादपरोक्षा
 दिति श्रुतेः॥ अपरोक्षादित्यस्य अपरोक्षमित्यर्थः॥ ननु चैतन्यमनादितत्कथं वक्ष्यते

वे० परि

२

स्तत्करणेन प्रमाणत्वमिति उच्यते। नैतन्याभिधानं जकां तत्करणवृत्तिरिन्द्रियसन्निकर्षादिना ज्ञा
यत इति वृत्तिविशिष्टं नैतन्यमादिमदित्युच्यते। ज्ञानावच्छेदकत्वाच्च वृत्तौ ज्ञानत्वोपशारः। त
दुक्तं विवरणे ॥ अंतःकरणवृत्तौ ज्ञानत्वोपशारादिति। ननु निरवयवस्यांतःकरणस्य प
रिणामात्मिका वृत्तिः कथं। इत्थं। न तावदंतःकरणं निरवयवं सादिद्रव्यत्वेन सावयवत्वात्
सादित्वं स तन्मनोऽस्त ज्ञेयत्वादि श्रुतेः। वृत्तिरूपज्ञानस्य मनो धर्मत्वे व कामः संकल्पावि
विकित्साश्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ज्ञेयधर्मश्चित्तेतत्सर्वमन एवेति श्रुतिमानं। धीशब्दे
न ज्ञानाभिधानात्। अतएव कामादेरपि मनो धर्मत्वं। ननु कामादेरंतःकरणत्वेनाहमि
च्छाम्यहं जानाम्यहं विभेमीत्याद्यनुभव आत्मधर्मत्वमवगाहमानः कथमुपपद्यते।
उच्यते ॥ अयः पिंडस्य दग्धत्वाभावेऽपि दग्धताश्रयवक्त्रितादात्म्याध्यासाद्यथायोदह
तीति व्यवहारस्तथा सुखाद्याकारपरिणाम्यंतःकरणैक्याध्यासादहं सुखीत्यादिव्यवहारः

२

रः। ननु अंतःकरणस्येन्द्रियतया त्रीन्द्रियत्वात् कथं प्रत्यक्षविषयता। उच्यते। न तावदंतःकरणमि
न्द्रियमित्यत्र मानमस्ति। मनःषष्ठानीन्द्रियाणि ति भगवद्गीतावचनं मानमिति चेत्। न। अ
निन्द्रियेणापि मनसा षट्संख्या पूरणविरोधात्। नहि इंद्रियगतसंख्या पूरणं इंद्रियेणे
वेति नियमः। यजमानपंचमाइडां भक्षयतीत्यत्र ऋत्विग्गतपंचत्वसंख्याया अनृत्वि
ज्ञापियजमानेन। वेदानध्यापयामास महाभारतपंचमानित्यत्र वेदगतपंचत्वसंख्या
या अवेदेनापि महाभारतेन पूरणदर्शनात्। इंद्रियेभ्यः परानैर्घाद्यैर्ह्यर्थेभ्यश्च परं
मन इत्यादि श्रुत्या मनसोऽनिन्द्रियत्वावगमाच्च। न च मनसो निन्द्रियत्वे सुखादि प्रत्य
क्षस्य साक्षात्त्वं न स्यादिति वाच्यं। न हीन्द्रियजन्यत्वेन ज्ञानस्य साक्षात्त्वं ॥ अनुमि
त्यादेरपि मनो जन्यतया साक्षात्त्वापत्तेः। ईश्वरज्ञानस्या जन्यतया साक्षात्त्वाना
पत्तेश्च। सिद्धांते प्रत्यक्षत्वप्रयोजकं किमिति चेत्। किं ज्ञानगतस्य प्रत्यक्षत्वस्य प्र

वे० परि ३ योजकं पृच्छसि उत विषयगतस्य आद्यप्रमाणस्यैतन्मस्य विषयावच्छिन्नवैतन्याभेद इति ब्रूमः ॥
 ३ तथा हि त्रिविधं वैतन्यं । प्रमातृवैतन्यं प्रमाणवैतन्यं विषयवैतन्यं चेति । अत्र घटाद्यवच्छिन्नं
 वैतन्यं विषयवैतन्यं । अंतःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं प्रमाणवैतन्यं । अंतःकरणवच्छिन्नं प्रमातृवैत
 न्यंतत्र यथा तडागो दकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारौ दकान्प्रविश्य तद्देववतुष्कोणत्वाद्या
 कारं भवति । तैजसमंतःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयदेशंगत्वा घटादिविषयाद्या
 कारेण परिणमते । स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । अनुमित्यादिस्थले तु नांतःकरणस्य व
 ह्यादिदेशगमनं व ह्यादिश्चक्षुराद्यसान्निर्कर्षात् । तथा वायं घट इति प्रत्यक्षस्थले घटा
 देशश्चक्षुरादिवृत्ते श्रवहिरेकत्र देशे समवधानात्तदुभयावच्छिन्नं वैतन्यमेकमेव । विभा
 जकयोरप्यंतःकरणवृत्तिघटादिविषययोरेकदेशस्थत्वेन भेदाजनकत्वात् । अतएव
 हांतर्वृत्तिघटावच्छिन्नं चाकाशो नमगवच्छिन्नाकाशादिद्यते । तथा वायं घट इति घट

प्रत्यक्षस्थले घटाकारवृत्तेर्घटसंयोगितया घटावच्छिन्नवैतन्या तद्वत्त्ववच्छिन्नवैतन्यस्याभिन्न
 तथा तत्र घटज्ञानस्य घटाकारांशे प्रत्यक्षत्वं । सुखदुःखाद्यवच्छिन्नवैतन्यस्य तद्वृत्तिवैतन्यस्य रनि
 यमेनैकदेशस्थितोपाधिद्वयावच्छिन्नत्वान्नियमेनाहं सुखीत्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं ।
 नन्वेवं सुखादिस्मरणस्यापि सुखाद्यंशे प्रत्यक्षतापत्तिरिति चेत् । तत्र स्मर्यमाणसुखस्याती
 तत्वे स्ववृत्तिस्मृतिरूपांतःकरणवृत्तेर्वर्तमानत्वेन तत्रोपाध्याभिन्नकालीनतया तत्र द
 वच्छिन्नवैतन्ययोर्भेदात् । उपाध्योरेकदेशस्थत्वे सत्येककालीनत्वस्यैवोपधेयाभेदप्रयोक्त
 कत्वाद्यदिवैकदेशस्थत्वमात्रमुपधेयाभेदप्रयोक्तकं तदा हि पूर्वसुखीत्यादिस्मृतावतिशयि
 वारणाय वर्तमानत्वं विषयविशेषणं देयं । नन्वेवमपि स्वकीयधर्माधर्मो वर्तमानो यदा शब्दा
 दिना ज्ञायते तदा तादृशशब्दज्ञानादावतिशयिः तत्र धर्माद्यवच्छिन्नतद्वत्त्ववच्छिन्नवैतन्य
 योरेकत्वादिति चेन्न । योग्यस्यापि विषयविशेषणत्वात् । अंतःकरणधर्मत्वाविशेषिकं

वे० परि

४

विद्योग्यं किं विद्योग्यमित्यत्र फलबलकल्पाः स्वभाववशराणां । अन्यथान्यायमतेपि आ
त्मगुणत्वात्तुखादिवद्धर्मादेरपि प्रत्यक्षत्वापत्तिर्दुर्वारा । नचैवमपि वर्तमानतादशायामहंसुखी
त्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षतास्यादिति वाच्यं । दृष्टत्वात् । दशमस्त्वमसीत्यादौ सन्निकृष्ट
विषयेशब्दादपरोक्षज्ञानाभ्युपगमात् । अतएव पर्वतो वद्विमानित्यादिज्ञानमपि ब्रह्मंशे परोक्षं
पर्वतांशे । परोक्षं पर्वताद्यविच्छिन्नैतन्यबहिर्निःसृतान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नैतन्याभेदा
त् । ब्रह्मंशेतु अंतःकरणवृत्तिनिर्गमनाभावेन ब्रह्मवच्छिन्नैतन्यस्य प्रमाणैतन्यस्य वृ
त्त्यभेदात् । तथावानुभवः पर्वतं पश्यामिव द्धि मनुमिनोमीति । न्यायमते च पर्वतमनुमि
नोमीत्यनुव्यावसायापत्तिः । असन्निकृष्टपक्षकानुमितौ तु सर्वांशे ज्ञानं परोक्षं सुरभिर्व
दनमित्यादिज्ञानमपि ब्रह्मंशे अपरोक्षं न सर्वांशे सौरभस्य वक्षुरिंद्रियायोग्यतया
योग्यत्वघटितस्य निरुक्तलक्षणस्याभावात् । नचैवमेकत्र ज्ञाने परोक्षत्वापरोक्षत्वाभ्युप

४

गमेतयोर्जातित्वेन स्यादिति वाच्यं दृष्टत्वात् । जातित्वोपाधित्वपरिभाषायाः सकलप्रमाणगोचर
तया अप्रामाणिकत्वात् । घटोयमित्यादिप्रत्यक्षं हि घटत्वादिसद्भावे प्रमाणं न तु तस्य जाति
त्वेपि । जातित्वरूपसाध्याप्रसिद्धा तत्साधकानुमानस्याप्यनवकाशात् । समवायाप्रसि
द्धा ब्रह्मभिन्ननिखिलप्रपञ्चस्यानित्यतया अनित्यत्वसमवेतत्वघटितं जातित्वस्य घट
त्वादावसिद्धेः । एवमेवोपाधित्वं निरसनीयं । पर्वतो वद्विमानित्यादौ च पर्वतांशे ब्रह्मंशे
अंतःकरणवृत्तिभेदांगीकारेण तद्वृत्त्यवच्छेदकभेदेन परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरेकत्वं न
तन्यवृत्तौ न विरोधः । तथा च तत्र दिंद्रिययोग्यवर्तमानविषयावच्छिन्नैतन्याभिन्नत्वं
तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नज्ञानस्य तत्तदंशे प्रत्यक्षत्वं । घटादेर्विषयस्य प्रत्यक्षत्वं तु प्रमात्र
भिन्नत्वं । ननु कथं घटपटादेरंतःकरणैतन्याभेदात् । अहमिमं पश्यामीति भेदानुभव
विरोधादिति चेन्न । उच्यते । प्रमात्रभेदो न तावदेकं किंतु प्रमात्रसत्तात्तिरिक्तसत्ताक

वे.परि

५

त्वाभावः। यथावद्यदेः स्वावच्छिन्नं वैतन्येऽध्यस्ततया विषयं वैतन्यं सत्तैव घटादिसत्ता। अधि
ज्ञानसत्तातिरिक्तसत्ताया आरोपितसत्ताया अनंगीकारात्। विषयवैतन्यं यपूर्वोक्तप्रका
रेण प्रमातृवैतन्यमेवेति प्रमातृवैतन्यस्यैव घटाद्यधिष्ठानतया प्रमातृसत्तैव घटादि
सत्तानान्या। तसिद्धं घटादेरपरोक्षत्वं। अनुमित्यादिस्थले तः करणस्य कर्मादौ दे
शानिर्गमनाभावे न बह्ववच्छिन्नं वैतन्यस्य प्रमातृवैतन्यानात्मकतया बह्वादिसत्ता प्रमा
तृसत्तातोभिन्नैति नातिव्याप्तिः। नन्वेवमपि धर्माधर्मादिगोचरानुमित्यादिस्थले धर्मा
धर्मादिप्रत्यक्षत्वापत्तिः। धर्माद्यवच्छिन्नं वैतन्यस्य प्रमातृवैतन्याभिन्नतया धर्मादि
सत्तायाः प्रमातृसत्तानतिरेकादिति चेत्। न। योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात्।
नन्वेवमपि रूपी घट इति प्रत्यक्षस्थले घटगतपरिमाणादेः प्रत्यक्षत्वापत्तिः रूपाद्य
वच्छिन्नं वैतन्यस्य परिमाणावच्छिन्नं वैतन्यस्यैकतयारूपावच्छिन्नं वैतन्यस्य प्रमातृवै

५

तन्याभेदे परिमाणाद्यवच्छिन्नं वैतन्यस्यापि प्रमात्रभिन्नतया परिमाणसत्ताया रूपप्रमातृस
त्तातिरिक्तत्वाभावादिति चेत्। न। तत्तदाकारवृत्त्युपहितत्वस्यापि प्रमातृविशेषणत्वा
त्। रूपाकारवृत्तिदशाया परिमाणाकारवृत्त्यभावेन परिमाणाकारवृत्त्युपहितप्रमा
तृवैतन्याभिन्नसत्ताकत्वाभावेनातिव्याप्त्यभावात्। नन्वेवं वृत्तातिव्याप्तिः। अनव
स्थाभियावृत्तिगोचरवृत्त्यनंगीकारेण तत्र स्वाकारवृत्त्युपहितत्वघटितोक्तलक्षणा
भावादिति चेत्। न। अनवस्थाभियावृत्तेरस्यंतरा विषयत्वेऽपि स्वविषयत्वाभ्युपगमे
न स्वविषयवृत्त्युपहितप्रमातृवैतन्याभिन्नसत्तात्वस्य तत्रापि भावात्। एवं शतः
करणत इर्मादीनां केवलसाक्षिविषयत्वेऽपि तत्तदाकारवृत्त्युभ्युपगमेनोक्तलक्षणा
स्य तत्रापि सत्त्वान्ताव्याप्तिः। न शतः करणत इर्मादीनां वृत्तिविषयत्वाभ्युपगमे केव
लसाक्षिविषयत्वाभ्युपगमे विरोध इति वाच्यं। न हि वृत्तिविना साक्षिविषयत्वं के

वे०परि

६

वलसाक्षिविषयत्वं। केवलसाक्षिवेद्यत्वं। किंल्लिङ्गिद्यानुमानादिप्रमाणव्यापारमंतरेण
साक्षिविषयत्वं। केवलसाक्षिवेद्यत्वं। अतएवाहंकारटीकायां। आचार्यैरहमाका
रांतःकरणवृत्तिरंगीकृता। अतएवप्रातिभासिकरजतस्थलेरजताकाराविद्यावृ
त्तिः सांप्रदायिकैरंगीकृता। तथाचांतःकरणतद्गुणदिषुकेवलसाक्षिवेद्येषु रज्युप
हितत्वपटितलक्षणस्याव्याप्तिः। तदयं निर्गलितार्थः। स्वाकाररज्युपहितप्रमा
तृवैतन्यसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वभूत्यत्वेसतियोग्यत्वंविषयस्य प्रत्यक्षत्वं। तत्रसं
योगसंयुक्ततादात्म्यादीनां सन्निकर्षाणां वैतन्याभिव्यंजकवृत्तिजननेविनियो
गः। सावृत्तिश्चतुर्विधा। संशयोनिश्चयो गर्वः स्मरणमिति। एवंविधवृत्तिभेदे
कमपि अंतःकरणमन इति बुद्धिरिति अहंकार इति वित्तमिति वाख्यायते। तदुक्तं। ६
मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमांतरं। संशयो निश्चयोर्गोः स्मरणविषया इमे। तत्र

प्रत्यक्षद्विविधं। सविकल्पकनिर्विकल्पकमेवात। तत्रसविकल्पकं वैशिष्ट्यावगाहिज्ञा
नं। यथाघटं ज्ञानामीत्यादिज्ञानं। निर्विकल्पकं तु संसर्गानवगाहिज्ञानं। यथासोयं
देवदत्तः। तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानं। ननु शास्त्रमिदंज्ञानं। प्रत्यक्षं इंद्रियाजन्य
त्वादिति चेत्। न। नहींद्रियजन्यत्वं प्रत्यक्षत्वं तत्रं। दूषितत्वात्। किंतु योग्यवर्तमा
नविषयत्वेसतिविषयवैतन्याभिन्नत्वमित्युक्तं। तथावसोयं देवदत्त इति वाक्यज
न्यज्ञानस्य सन्निकर्षविषयतया बहिर्निःसृतांतःकरणवृत्त्युभयमेन देवदत्ता
वकिं न्नवैतन्यावृत्त्यवच्छिन्नवैतन्यस्याभेदेन सोयं देवदत्त इति वाक्यजन्यज्ञा
नस्य प्रत्यक्षत्वं। एवं तत्त्वमसीति वाक्यजन्यज्ञानस्यापि तत्र प्रमातृत्वविषयतया
तदुभयाभेदस्य सत्वात्। ननु वाक्यजन्यज्ञानस्य पदार्थसंसर्गावगाहितया कथं
निर्विकल्पकत्वं। उच्यते। वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वेहि न पदार्थसंसर्गत्वं तत्रं। अ

नभिमतसंसर्गस्यापिवाक्यजन्यतानविषयत्वापत्तेः। किंतु तात्पर्यविषयत्वं प्रकृतेवसदेवसौम्ये
 दमित्युपक्रम्यतत्सत्यं स आत्मतत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपसंहारेण विभुद्देवदत्तनिवेदनात्ता
 त्पर्यमवसितमिति कथं तात्पर्याविषयसंसर्गमवगाहयेत्। इदमेव तत्त्वमस्यादिवाक्याना
 मखंडार्थत्वं संसर्गानवगाह्यार्थकानजनकत्वमिति। तदुक्तं। संसर्गसंगिसम्यक्
 धीहेतुताया गिरामियं उक्ता रथ्यता। यदा तत्प्रातिपदिकार्थ्यता। प्रातिपदिकार्थ्यमात्र
 परत्वं वाऽखंडार्थत्वमिति वतुर्थपादार्थः। तच्च प्रत्यक्षं पुनर्द्विविधं। जीवसाक्षी ईश्व
 रसाक्षी वेति। तत्र जीवो नामांतःकरणवच्छिन्नवैतन्यं। तत्साक्षी तु अंतःकरणोप
 हितं वैतन्यं। अंतःकरणस्य विशेषणोपाधित्वाभ्यामनयोर्भेदः। विशेषणं वकार्या
 न्वयी। उपाधिश्च कार्यान्वयी व्यावर्तको वर्तमानश्च। रूपविशिष्टो घटोऽमित्यइत्य
 न्नरूपं विशेषणं। कर्णशङ्कुत्तवच्छिन्नं नभःश्रोत्रमित्यत्र कर्णशङ्कुली उपाधिः। अ

यमेवोपाधिर्नैयायिकैः परिचायक इत्युच्यते। प्रकृते वांतःकरणस्य जडतया विषयभासकत्वायो
 गेनैविषयभासकवैतन्योपाधित्वं। अयं च जडसाक्षी प्रत्यात्मं जानाएकत्वे वैत्रावगते मैत्रस्या
 प्यनुसंधानप्रसंगः। ईश्वरसाक्षी तु मायोपहितं वैतन्यं तच्चैकं तदुपाधिभूतमायाया ए
 कत्वात्। इदं मायाभिरिति श्रुतो मायाभिरिति ब्रह्मवचनस्य मायागतशक्तिविशेषाभि
 प्रायतया मायागतसत्त्वरजस्तमोसुप्रगुणाभिप्रायतया बोधपत्तेः। माया तु प्रकृते वि
 द्यान्मायिनं तु महेश्वरं। तस्य विद्याविततां हृदियस्मिन्निवेशिते। योगीमायाममेया
 यतस्मै विद्यात्मने नमः। अज्ञामेकांलोहितशुक्लरुक्तां बद्धां प्रज्ञां जनयंती सरूपां।
 अतो ह्येको नृपमाणो नृशेते इत्यादि श्रुतिषु एकवचनबलेन मायाया एकत्वं नि
 श्चीयते। ततश्च तदुपहितसमस्तवैतन्यमीश्वरसाक्षी तज्ज्ञानादितदुपाधेर्मयाया अ

वे० परि

नादित्वात्। मायावच्छिन्नं वैतन्यं परमेश्वरः। मायाया विशेषणत्वे ईश्वरत्वं। उपाधित्वे साक्षित्वमिति
ईश्वरसाक्षित्वयोर्भेदः। ननु धर्मिणो ईश्वरतत्साक्षिणोः। सवपरमेश्वर एकोपि स्वोपाधिभूतमायानिष्ठ
सत्त्वादिगुणभेदेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वरशब्दवाच्यतां भङ्गते। ननु ईश्वरसाक्षिणो रनादित्वे तदैक्ष
तेत्यादि सृष्टिसमये परमेश्वरस्यागंतुकामीक्षणमुच्यमानं कथमुपपद्यते। उच्यते। य
थाविषयं यं द्रियसन्निकर्षादिकारणवशेन जीवोपाध्यतः करणवृत्तिभेदा जायते। तथा
सृष्ट्यमानप्राणिकर्मवशेन परमेश्वरोपाधिभूतमायायां वृत्तिविशेषाद्दमिदानीं सं
हर्तव्यमित्याकारं जायते। तासां च तृतीयांसादित्वात् तत्प्रतिबिंबितं वैतन्यमपि सादी
त्युच्यते। एवं साक्षिदेविध्येन प्रत्यक्षज्ञानेनैविध्यं। प्रत्यक्षत्वं वक्ष्येयगतं इति गतं च नि
रूपितं। तत्र प्रसिगतप्रत्यक्षत्वस्य सामान्यलक्षणं वित्वमेव। पर्वतो वद्विमानित्यादावपि
चङ्गाद्याकारवत्सुपहितं वैतन्यं स्वात्मसुखप्रकाशतया प्रत्यक्षत्वात्। तत्र द्विषयां

श प्रत्यक्षत्वं तु पूर्वोक्तमेव। तस्य भ्रान्तिरूप्य प्रत्यक्षेनातिव्याप्तिः। भ्रमप्रमासाधारणप्रत्यक्षत्व
सामान्यनिर्वचने तस्यापि लक्ष्यत्वात्। यदा तु प्रत्यक्षप्रमाया एवलक्षणं वक्तव्यं। तदा तु पूर्वोक्तल
क्षणोऽबाधितत्वं विषयविशेषणं देयं। भुक्तिरूप्यादिभ्रमस्य संस्कारकालीनबाधविषयप्रा
तिभासिकरजतादिविषयत्वात्। ननु संवादि प्रवृत्त्या भ्रान्तिज्ञानसिद्धावपि तस्या प्रातिभा
सिकतत्कालोत्पन्नरजतादिविषयकत्वे। न प्रमाणां देशांतरीयरजतस्यैव क्लृप्तस्य तद्विष
यत्वसंभवादिति चेन्न। तस्यासन्निकृष्टतया प्रत्यक्षविषयतायोगात्। न वद्विज्ञानं तत्र प्रत्यास
त्तिः। ज्ञानस्य तत्र प्रत्यासत्तित्वे तत्त एव ब्रह्मादेः प्रत्यक्षत्वापत्तौ अनुमानाद्युक्ते दापत्तौ न
नुरजतोत्पादकानां रजतावयवानां अभावे शुक्ले तवापि कथं रजतमुत्पद्यत इति चेत्।
उच्यते। न हिलोकसिद्धसामग्रीप्रतिभासिकरजतोत्पादिका किंतु विलक्षणोव। तथाहि
कावादिदृष्टिलोचनस्य पुरोवर्तिद्रव्यसंयोगादिदमाकारत्वाकविक्रयाकारावकाविदंतः

वे० प०
९

करणवृत्तिरुदेति। तस्यावृत्ताविदमवृत्तिर्नैतन्यं प्रतिबिंबते। तत्र पूर्वोक्तरीत्या वृत्तेर्निर्गमने
नेदमवृत्तिर्नैतन्यं वृत्तवृत्तिर्नैतन्यं प्रमातृवैतन्यं वाप्तिर्न भवति। ततश्च प्रमातृवैत
न्याप्तिर्न विषयवैतन्य निष्ठाशुक्लित्वप्रकारिका विद्यावाक्यविक्रयादिमादृश्यसंदर्शन
समुद्घोषितरजतसंस्कारसध्विनीनाकावादिदोषसमवहितारजतरूपार्थाकारेण रजतज्ञा
भावाकारेण परिणमते। परिणामो नाम उपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः। विवर्त्तनाम उ
पादानविषमसत्ताककार्यापत्तिः। प्रातिभासिकरजतं चाविद्यापेक्षया परिणामः। वैत
न्यापेक्षया विवर्त्त इति बोध्यते। अविद्यापरिणामरूपं वत्तद्रजतमविद्याधिष्ठाने इदमवि
त्तिर्नैतन्येव वर्त्तते। अस्मन्मते सर्वस्यापि कार्यस्य स्वोपादानाविद्याधिष्ठानाश्रितत्वं
नियमात्। ननु वैतन्यनिष्ठरजतस्य कथमिदं रजतमिति पुरोवर्त्तिना तादात्म्यं। उच्यते।
यथान्यायमते आत्मनिष्ठस्य सुखादेः शरीरनिष्ठत्वेनोपलभ्यते। शरीरस्य सुखाद्यधि

करणत्वावच्छेदकत्वात्। तथा वैतन्यमात्रस्य रजतं प्रत्यनधिष्ठानतया इदमवृत्तिर्नैतन्यस्य दैत
धिष्ठानत्वेन इदमवच्छेदकतयारजतस्य पुरोवर्त्तिसंसर्गप्रत्यय उपपद्यते। तस्यैव विषयवैत
न्यस्य तदंतःकरणोपहितवैतन्याप्तिर्न तया विषयवैतन्ये अधस्तमपि रजतं साक्षिण्यध
स्तं केवलसाक्षिवैद्यं सुखादिवदनन्यवेद्यमिति बोध्यते। ननु साक्षिण्यस्य स्तत्वे अहं रज
तमिति प्रत्ययः स्यात्। अहं सुखीति वदितिवेत्। उच्यते। न हि सुखादीनामंतःकरण
वृत्तिर्नैतन्यनिष्ठा विद्याकार्यत्वं प्रयुक्तं अहं सुखीति ज्ञानं। सुखादीनां घटादिव
त् शुद्धवैतन्य एवाध्यासात्। किंतु यदाकारानुभवसंस्कारसहकृता विद्याकार्यत्वं यस्य
तस्य तदाकारानुभवविषयत्वमित्येवानुगतं नियामकं तथा वेदमाकारानुभवसंस्कार
सहकृता विद्याकार्यत्वात् घटादेरिदमाकारानुभवविषयत्वं। अहमाकारानुभववहित
संस्कारसहिता विद्याकार्यत्वादंतःकरणदेरहमनुभवविषयत्वं। शरीरेन्द्रियादेरुभयविधा

वे० प० १० नुभवसंस्कारसहिताविद्याकार्यत्वादनुभवविषयत्वं। तथा नोभयविधानुभवः इ
 दंशरीरं अहं देही। अहं मनुष्यः अहं ब्राह्मणः इदं रक्षरं हं काणः इदं श्रोत्रमहं वधिरिति। प्र
 कृतेव प्रातिभासिकरजतस्य प्रमातृत्वेतन्यासिन्नेदमवच्छिन्नं चैतन्यमिष्टाविद्याकार्यत्वेपि
 इदं रजतमिति सत्यस्थलीयेदमंशाकारानुभवाहितसंस्कारजन्यत्वाददमाकारानुभववि
 षयतानत्वं हं रजतमित्यहमाकारानुभवविषयतेति अनुसंधेयं। नन्वेवमपिमिथ्यारज
 तस्य साक्षात्साक्षिसंबंधितया भानसंभवे रजतगोचरज्ञानाभासरूपाया अविद्यावृ
 त्तेरभ्युपगमः किमर्थ इति चेत्। उच्यते। स्वगोचरवृत्त्युपहितं चैतन्यमिन्नसत्ता कत्वा भा
 वस्य विषयापरोक्ष्यरूपतया रजतस्यापरोक्षत्वसिद्धये तदभ्युपगमात्। ननु इदं वृत्तेर
 जताकारवृत्तेश्च प्रत्येकमेकैकविषयत्वे गुरुमतवत्तद्विशिष्टज्ञानानभ्युपगमे कुतो भ्रम १०
 ज्ञानसिद्धिरिति चेन्न। वृत्तिद्वयप्रतिबिंबित्वे तन्यस्य एकस्य सत्यमिथ्यावस्तुतादात्म्या

वगाहितेन भ्रमत्वस्वीकारात्। अतएव साक्षिज्ञानस्य सत्यासत्यविषयतया प्रामाण्यातिरिक्तमात्रं अप्रामा
 ण्योक्तिर्मात्रं प्रदायिकानां। ननु सिद्धांतदेशांतरीयरजतमयविद्याकार्यमध्यस्तं चेति कथं भुक्तिरूपतो
 बलक्षणमिति चेन्न। तन्मतेपि सत्यत्वाविशेषेपि केषां वित्क्षणिकत्वं केषां वित्क्षणित्वमित्यत्र पदेव
 नियामकं तदेव स्वप्नावविशेषादिकं नमपि। यद्वा च दायध्यासे अविद्यैव दोषत्वेनापि हेतुः। भुक्ति
 रूपाध्यासे कावाद्यो दोषाः। तथा वा गंतुकदोषजन्यत्वं प्रातिभासिकत्वे प्रयोजकं। अतएव स्व
 प्नापलब्धेरथादीनामा गंतुकं निद्रादोषजन्यत्वात् प्रातिभासिकत्वं। ननु स्वप्नस्थले पूर्वानुष्ठ
 तरथादेः स्मरणमात्रेणैव व्यवहारोपपत्तौ न रथादि सृष्टिकल्पनं। गौरवादिति चेन्न। रथादेः स्म
 रतिमात्राभ्युपगमे रथं पश्यामि स्वप्ने रथमप्राक्षमित्याद्यनुभवविरोधापत्तेः। अथ रथान् रथ
 योगान् पथः सृजत इति रथादि सृष्टिप्रतिपादिकश्रुतिविरोधापत्तेश्च। तस्माद्भुक्तिरूपवत्स्व
 प्नापलब्धेरथादयोपि प्रातिभासिकाः यावत्प्रातिभासमवतिष्ठंते। ननु स्वप्नरथाद्यधिष्ठान

वे. परि. ११ तथा उपलभ्यमानदेशविशेषस्यापि तदा असन्निहृततया अनिर्वचनीयप्रातिभासिकदेशोभ्युपगं
 तव्यः। तथा बाध्यासः कुत्रेति चेन्न त्वैतस्यैव स्वयं प्रकाशस्य रथाद्यधिष्ठानत्वात्। प्रतीयमानर
 थादिरस्तीत्येव प्रतीयत इति सद्रूपेण प्रकाशमानं वैतन्यमेवाधिष्ठानं देशविशेषोपि निरर्थस्तः
 प्रातिभासिकः। रथादाविंद्रियग्राह्यत्वमपि प्रातिभासिकं तदेन्द्रियाणामुपगमात् अहंगजदया
 दिप्रतीत्यापादनं तु पूर्ववन्निरसनीयं। स्वप्नगजादयः साक्षान्मायापरिणामा इति केचित्। अं
 तःकरणद्वारा तत्परिणाम इत्यपरे। ननु गजादेः शुद्धवैतन्याध्यस्तत्वे इदानीं तत्साक्षात्काराभावेन
 ज्ञागरणे स्वप्नावलंबनगजादयो नुवर्तेरन्। उच्यते। कार्यविनाशो हि द्विविधः। कश्चिदुपादान
 नाशे कश्चिद्विद्यमान एवोपादाने। आद्यो बाधः द्वितीयस्तन्निवृत्तिः। आद्यस्य कारणमधिष्ठा
 नतत्त्वसाक्षात्कारः। तेन विनोपादानं ह्युपाधिव्याया अनिवृत्तिः। तदिह ब्रह्मसाक्षात्काराभा
 वे। स्वप्नप्रपंचो मा बाधोऽध्यात्मसुखप्रहारेण घटादेरिव विरोधिप्रत्ययांतरादयेन स्वजनकी ११

भूतनिद्रादिधेयनाशेन वागजादिनिवृत्तौ कोविरोधिः। एवं च शुक्तिरजतस्य शुक्त्ववच्छिन्नवैतन्यनि
 ष्टत्वाविद्याकार्यत्वपक्षे शुक्तिरिति ज्ञानेन। तदज्ञानेन सह रजतस्य बाधः। मूलाविद्याकार्यत्वप
 क्षे मूलाविद्याया ब्रह्मसाक्षात्कारमात्रे निवर्त्यतया शुक्तितत्त्वज्ञाननिवर्त्यतया रजतत्वस्य त
 त्रशुक्तिज्ञानान्निवृत्तिमात्रं मुसलप्रहारेण घटस्येव। ननु शुक्ते रजतस्य प्रतिभाससमये स
 त्वाभ्युपगमेनेदं रजतमिति त्रैकालिकनिषेधज्ञानं न स्यात्। किं त्विदानीं मिदं रजतमिति इ
 दानीं घटः श्यामेनेति वदितेन। तद्विज्ञानं रजतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावो निषेधधी
 विषयः किं तु लौकिकत्वपारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रातिभासिकत्वरजतप्रतियोगिकः। यधि
 करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावाभ्युपगमात्। ननु प्रातिभासिके रजते पारमार्थिक
 त्वमवगतं न वा अनवगमे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाज्ञानादभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः। अव
 गमे अपरोक्षावभासस्य तत्कालीनविषयसत्तानियमात्। रजते पारमार्थिकत्वमपि अनिर्व

वे.परि. वनीयंरजतवदेवोत्पन्नमिति तदवच्छिन्नरजतसत्त्वे तदवच्छिन्नाभावस्तत्र कथं वृत्ते इति चेन्न । पार
 १२ मार्यिकत्वस्याधिष्ठाननिष्ठस्य रजते प्रतिभास्यत्वेन रजतनिष्ठपारमार्थिकत्वात्पत्यनभ्युपगमा
 ह । यत्रारोप्यमसन्निकृष्टं तत्रैव प्रतिभासिकवस्तुत्वे रंगीकारात् । अतएवं द्रियसन्निकृष्ट
 जपाकुसुमगतलोहित्यस्य स्फटिके भानसंभवात् तदस्फटिकेऽनिर्वचनीयलोहित्योत्पत्तिः
 नन्वेवं यत्र जपाकुसुमं द्रव्योत्तरव्यवधानादसन्निकृष्टं तत्र लोहित्यप्रतीत्या प्रतिभासिकं
 लोहित्यं स्वीकियेतेति चेन्न । इष्टत्वात् । एवं प्रत्यक्षभ्रमांतरेष्वपि प्रत्यक्षसामान्यलक्षणानु
 गमोपधार्य प्रत्यक्षलक्षणसंभवश्च प्रदर्शनीयः । उक्तं प्रत्यक्षं प्रकारोत्तरेणाद्विविधं । इन्द्रि
 यजन्यं तदजन्यं चेति । तत्र इन्द्रियजन्यं सुखादिप्रत्यक्षं । मनस इन्द्रियत्वनिराकरणात् । इन्द्रिया
 णि पंच । घ्राणरसनवक्षश्चोत्तरेणात्मकानि । सर्वाणि वेन्द्रियाणि स्वस्वविषयसंयुक्तान्येव १२
 प्रत्यक्षज्ञानं जनयंति । तत्र घ्राणरसनत्वमिन्द्रियाणि स्वस्थानस्थितान्येव गंधरसस्पर्शपालं

भाजनयंति । वक्षश्चोत्तरेण तत्त्वविषयदेवांगत्वात् स्वस्वविषयं गृहीतः । अत्रस्यापि वक्षुरादिवत् परि
 छिन्नतयापेयोदिदेशगमनसं सवात् । अतएवानुभवोत्तरे शब्दो मया श्रुत इति वी । वीतरंगन्याये
 कर्णशकुली प्रदेशे अनंतशब्दोत्पत्तिकल्पनायां गौरवं उत्तरे शब्दो मया श्रुत इति त्रय्यदिप्रत्ययस्य
 भ्रमत्वकल्पना गौरवं स्यात् । तदेवं व्याख्यातं प्रत्यक्षं ॥ अध्यानुमानं निरूप्यते ॥ अनुमि
 तिकरणमनुमानं । अनुमितिश्च व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानजन्या । व्याप्तिज्ञानानुव्यवसाया
 देस्तत्वेन तदजन्यत्वाभावात् नानुमितित्वं । अनुमितिकरणं व्याप्तिज्ञानं । तत्संस्कारोऽवां
 तरव्यापारः । ननु च तीयलिंगपरामर्शोऽनुमितौ कर्णः । तस्यानुमितिहेतुत्वासिध्यात्क
 रणत्वस्य दूरं निरस्तत्वात् । न वसंस्कारजन्यत्वेनानुमितेः स्मृतित्वापत्तिः । स्मृतिप्रणभावज्ञ
 न्यत्वस्य स्वविषयसंस्कारमात्रं जन्यत्वस्य चास्मृतित्वप्रयोजकतया संस्कारध्वंससाधारण
 संस्कारजन्यत्वस्य तदप्रयोजकत्वात् । न वयत्र व्याप्तिस्मरणादनुमितिस्तत्र कथं संस्कारो हेतु

वे. परि
१३

रिति वाच्यं। व्याप्तिस्मृतिस्थलेऽपि तत्संस्कारस्यैवानुमितिहेतुत्वात्। न हि स्मृतेः संस्कारनाशकत्वावि
यमः। स्मृतिधारादर्शनात्। नवानुबुद्धिसंस्कारादप्यनुमित्यापत्तिः। तदुद्बोधस्यापि सहकारित्वात्। ए
वं वायं धूमवानिति पक्षधर्मताज्ञाने धूमो वद्विद्याप्य इत्यनुभवो हेतुसंस्कारोद्बोधे वसतिवद्वि
मानित्यनुमितिर्भवति। ननु मध्ये व्याप्तिस्मरणं तद्गत्यं वद्विद्याप्यधर्मवानयमित्यादि विषय
विशिष्टज्ञानं बोधेतुत्वेन कल्पनीयं। गौरवान्मानाभावाच्च। तच्च व्याप्तिज्ञानं वद्विषयज्ञानां
शएव करणं ननु पूर्वतविषयत्वांश इति पूर्वतो वद्विमानिति ज्ञानस्य वद्विषयशएवानुमितित्वेन
पूर्वताद्यं शेतदंशे प्रत्यक्षत्वस्योपपादितत्वात्। व्याप्तिश्चाप्येषाधनाश्रयाश्रितसाध्यसामा
नाधिकरणरूपा। सावयवसिद्धादशने सति सहचारदर्शने न गृह्यते। तच्च सहचारदर्शनं स्म
योभयोदर्शनं सकृदर्शनं वेति विशेषो नादरणीयः। सहचारदर्शनस्यैव प्रयोजकत्वात्। तच्च
नुमानमन्वयीरूपमेकमेव। ननु केवलान्वयि। सर्वस्यापि धर्मस्यास्मत्तत्वे ब्रह्मनिष्ठात्यंता

भावप्रतियोगित्वेनात्यंताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपकेवलान्वयित्वस्यासिद्धेः। नाप्यनुमान
स्य व्यतिरेकिरूपत्वं। साध्यासाधेसाधनाभावनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्य साधनेन साध्यानुमितावनुप
योगात्। कथं तर्हि धूमादावन्वयव्याप्तिमविदुषोऽपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमितिः। अर्थोपपत्ति
प्रामाण्यादिति वक्ष्यामः। अतएवानुमानस्य नान्वयव्यतिरेकिरूपत्वं। व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य
नुमित्यहेतुत्वात्। तच्चानुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधं। तत्र स्वार्थतत्कमेव परार्थतुल्या
यसाध्यं। न्यायोवयवसमुदायः। अवयवाश्च त्रय एव। प्रतिज्ञाहेतुदाहरणरूपाः। उदाहरणो
पनयनिगमनरूपाः। ननु पंचावयववस्तुताः। अवयवत्रयेणैव व्याप्तिपक्षधर्मतयो रूपदर्श
नसंभवेनाधिकावयवद्वयस्य व्यर्थत्वात्। एवमनुमानेनिरूपितेतस्माद्ब्रह्मातिरिक्तमि
थिलमिथ्यात्वसिद्धिः। तथाहि। ब्रह्मसिद्धं सर्वमिथ्या। ब्रह्मसिद्धत्वात्। यदेवं तदेवं। य
थाश्रुतिरूप्य। नयदृष्टांतासिद्धिः। तस्य साधितत्वात्। नवाप्रयोजकत्वं। शुक्तिरूप्यर

वे. परि जुसर्पादीनां मिथ्यात्वे ब्रह्मसिद्धत्वे वलाघवेन प्रयोजकत्वात् । मिथ्यात्वं वस्तुश्रयत्वेन
 १४ सिमतया वन्निष्ठास्यंताभावप्रतियोगित्वं । अस्मिमतपदमसंभववारणाय । यावत्पदमर्थान्तर
 रवारणाय । तदुक्तं । सर्वेषामपि भावानां स्वाश्रयत्वेन संमते । प्रतियोगित्वमत्यंताभावं प्रतिम
 षात्मतेति । यद्वा । अयं पट एतत्तंतु निष्ठास्यंताभावप्रतियोगिपटत्वात् । पटोत्तरवदित्याद्य
 नुमानं मिथ्यात्वे प्रमाणं । तदुक्तं । अंशिनः स्वाशगात्यंताभावस्य प्रतियोगिनः । अंशित्वा
 दितरांशीवदिगेव गुणतादिसिद्धिः । नवघटादेर्मिथ्यात्वे सन्धट इति प्रत्यक्षेण बाधः । अधि
 ष्ठानब्रह्मसत्तायास्तत्र विषयतया घटोदेः सत्यत्वात् सिद्धेः । नवनीरूपस्य ब्रह्मणः कथं
 वाक्ष्यज्ञानविषयतेति वाच्यं नीरूपस्यापि रूपादेः प्रत्यक्षविषयत्वात् । नवनीरूपद्रव्यस्य
 वक्षराद्यगैर्यौत्वमिति नियमः । अस्मन्मते ब्रह्मणो द्रव्यत्वासिद्धेः । गुणाश्रयत्वं समवायिका
 रणत्वं वा द्रव्यत्वमिति तेऽस्मिमतं । नहि निर्गुणस्य ब्रह्मणो गुणाश्रयता । नापि समवायिका

रणता । समवायासिद्धेः । अस्तु वा द्रव्यत्वं ब्रह्मणः । तथापि नीरूपस्य काळस्येव वाक्ष्यदिज्ञान
 विषयत्वेन विरोधः । यद्वा त्रिविधं सत्त्वं पारमार्थिकं सत्त्वं ब्रह्मणः । व्यावहारिकं सत्त्वं माकाशादेः
 प्रातिभासिकं सत्त्वं शुक्तिरूपादेः । तथा घटः सन्निति प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकसत्त्वविषयत्वे
 न प्रामाण्यं । अस्मिन् अपक्षे घटोदेः ब्रह्मणि निषेधो न स्वरूपेण । किंतु पारमार्थिकत्वेनैवेति न
 विरोधः । अस्मिन् अपक्षे मिथ्यात्वलक्षणो पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमत्यंता
 भावविशेषणं द्रष्टव्यं । तस्मादुपपन्नं मिथ्यात्वमिति ॥ अथोपमानं निरूप्यते ॥ सादृ
 ष्यप्रमाकरणादुपमानं । तथा हि । न गोषु दृष्टं गोपिंडस्य पुस्तकस्य वनंगतस्य गवयेन्द्रिय
 सन्निकर्षे सति भवति प्रतीतिर्यं पिंडो गोसदृश इति तदनंतरं भवति अनेन सदृशीमि
 दीया गो रिति तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां गवयनिष्ठगोसादृश्यज्ञानं करणं । गोनिष्ठगव
 यसादृश्यज्ञानं फलं । न चेदं प्रत्यक्षेण संभवति । गोपिंडस्य तदेन्द्रियासन्निकर्षात् । नाप्य

वे० परि० नुमानेन । गवयनिष्ठगोसादृश्यस्यातल्लिङ्गत्वात् । नापि मदीयागोरेतद्गवयसदृशी एतद्गवयनि
 १५ ष्टसादृश्यप्रतियोगित्वात् । यो यद्गतसादृश्यप्रतियोगिस तत्सदृशः । यथा मे त्रनिष्ठसादृश्य
 प्रतियोगी वै त्रः मे त्रसदृश इत्यनुमानात् तत्संभव इति वाच्यं । एवं विधानुमानानवतारेपि अ
 नेन सदृशी मदीयागोरिति प्रतीतिरनुभवसिद्धत्वा दुपमिनोर्मित्यनुयवसायात्र तस्मान्मानं
 मन्तांतरं ॥ अथागमो निरूप्यते ॥ यस्य वाक्यस्य तात्पर्यविषयीभूत संसर्गमाणात्
 रेणानबाध्यते तद्वाक्यं प्रमाणं ॥ वाक्यजन्यवज्ञाने आकांक्षायोग्यता सत्तपस्त्वा सूर्यज्ञा
 नं वेति वत्वारिकारणानि । पदार्थानां परस्परजिज्ञासा विषयत्वयोग्यत्वमाकांक्षा क्रियाश्च
 वणोकारकस्य कारकश्रवणो क्रियायाः करणश्रवणो इति कर्तव्यतायाश्च जिज्ञासा विषय
 त्वाद जिज्ञासोरपि वाक्यार्थबोधात् योग्यत्वमुपात्तं । तदवच्छेदकं च क्रियात्वकारकत्वादि
 कमिति नातिव्याप्तिः । अस्तेदान्वयेन समानविभक्तिकपदप्रतिपाद्यत्वं तदवच्छेदकमिति १५

तत्त्वमादिवाक्येषु नाव्याप्तिः । एतादृशाभिप्रायेणैव बलाबलाधिकरणो सा वैदेव्यामिक्षा वा जिज्ञासा
 वा जिनमित्यत्र वैश्वदेवयागस्य आमिक्षा न्वितत्वेन न वा जिनोकांक्षेत्यादिव्यवहारः । ननु तत्रा
 पि वा जिनस्य जिज्ञासा अविषयत्वेपि तद्योग्यत्वमस्त्येव । प्रदेयद्रव्यत्वस्येव तदवच्छेदकत्वेन
 वा जिनद्रव्यस्यापि तद्वत्त्वादिति चेन्न । स्वसमानजातीयपदार्थान्वयबोधविरहसहकृतप्रदे
 यद्रव्यत्वस्येव तदवच्छेदकत्वेन वा जिनयागस्य स्वसमानजातीयामिक्षाद्रव्यान्यबोधस
 हकृतत्वेन तादृशावच्छेदकत्वाभावात् । आमिक्षायां तु मैवं । वा जिनान्वयस्य तदाऽनुपस्था
 नात् । उदाहरणं तरेषां पि दुर्लभत्वप्रयोजक आकांक्षा विरह एव द्रष्टव्यः । योग्यता च तास
 यै विषयस्य संसर्गाबाधः । बद्धिना संवर्तीत्यादौ तादृशसंसर्गाबाधात् । सप्रजापतिरा
 त्मनोवपामुदखिददित्यादावपि तात्पर्यविषयरूपपशुप्राशस्या बाधाद्योग्यता । तत्त्वम
 स्यादिवाक्येषुपि वाच्यमेव बाधेपित्तद्वयस्वरूपाभेदे बाधाभावात् योग्यता । आसन्नश्च पद

वे.प. १६ जन्यैः पदार्थोपस्थितिः। मानांतरोपस्थापितपदार्थस्यान्वयबोधाभावात्। अतएवाश्रुतस्य
 लेततत्पदाधारो होदारमिति। अतएवेवेत्येत्यादौ किं नतीति पदाध्याहारः। ततएव विरुद्धीषु
 सूर्याय जुष्टं निर्वपामीति पदप्रयोगः। पदार्थश्च द्विविधः। शक्यो लक्ष्यश्चेति। तत्र शक्तिर्नाम प
 दानामर्थेषु मुख्या वृत्तिः। यथा घटपदस्य घट्युत्पन्नोदराकारविशिष्टेवस्तु विशेषे वृत्तिः। सा
 वृत्तिः पदार्थांतरं। सिद्धां तेषु कार्यानुकूलशक्तिविषयत्वं शक्यत्वं। तच्च जातेरेव न तु व्यक्तेः। व्य
 क्तीनामानं स्येन गुरुत्वात्। कथं तर्हि गवादिपदाद्यं शक्तिमानमिति चेत्। जातेर्यक्तिः समानसंवि
 त्संवेद्यावादिति ब्रूमः। यद्वा गवादिपदानां व्यक्तौ शक्तिः स्वरूपसती। न तु ज्ञाता। जातो तु सा ज्ञा
 ता हेतुः। न व्यक्त्यै शक्तिज्ञानमपि कारणंगौरवात्। जातिशक्यत्वज्ञाने सति व्यक्तिशक्तिव
 ज्ञानं विना व्यक्तीधीविलंबाभावाच्च। अतएव न्यायमते अन्ये शक्तिः स्वरूपसतीति सिद्धां
 तः। ज्ञायमानशक्तिविषयत्वमेव वाच्यत्वमिति व्यक्ताववाच्यत्वं। अथवा व्यक्तेर्लक्षणयावगमः १६

यथानीलो घट इत्यत्र नीलशब्दस्य नीलगुणविशिष्टलक्षणा। तथा जातिवाचकस्य तद्विशिष्टल
 क्षणा। तदुक्तं॥ अनन्यलक्ष्यः शब्दार्थ इति। एवं शक्यो निरूपितः। अथ लक्ष्यपदार्थो निरूप्य
 ते। तत्र लक्षणाविषयो लक्ष्यः लक्षणावद्विविधा। केवललक्षणा लक्षितलक्षणावेति। तत्र शक्य
 साक्षात्संबंधः केवललक्षणा। यथा गंगायां घोष इत्यत्र प्रवाहसाक्षात्संबंधिनितीरे गंगा
 पदस्य केवललक्षणा। यत्र शक्य परंपरासंबंधेन अर्थांतरप्रतीतिस्तत्र लक्षितलक्ष
 णा। यथा द्विरेफ पदे रेफद्वययुक्तस्त्रमरपदघटितपरंपरासंबंधेन मधकरेषु वृत्तिः। गो
 ण्यपि लक्षितलक्षणेव। सिंहशब्दवाच्यसंबंधिको र्यादिसंबंधेन भाणवकस्य प्रतीतिः। प्र
 कारांतरेण लक्षणाविविधा। जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणावेति। यत्र श
 क्यमनंतसीवैव अर्थांतरप्रतीतिस्तत्र जहल्लक्षणा। यथा गंगायां घोष इत्यत्र गंगापदसा
 र्थं अनंतसीवैवतीरेवर्तते लक्षणया। यत्र शक्यमनंतसीवैवार्थांतरप्रतीतिस्तत्र जहल्लक्ष

के. परि. णा। यथा शुक्लो घट इत्यत्र शुक्लशब्दः स्वार्थविहाय शुक्लगुणमन्तर्भावित इति द्वये वर्तते ल
 १७ सणाया। यत्र हि विशिष्टवाचकशब्द एकदेशविहाय एकदेशे वर्तते तत्र ग्रहदोहलक्षणसणा। यथा
 सोमदेवदत्त इत्यत्र हि पदद्वयवाच्ययोर्विशिष्टयोरेकानुपपत्त्या पदद्वयस्य विशेष्यमात्रप
 रत्वं यथा नातत्वमसीत्यादौ तत्पदवाच्यसर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य त्वंपदवाच्येन अंतःकरणादि
 विशिष्टे नरेक्यासंभवादैक्यसिद्ध्यर्थं स्वरूपे लक्षणेति सांप्रदायिकाः। वयं तु ब्रूमः। सोमदेव
 दत्तः तत्वमसीत्यदौ विशिष्टवाचकपदानामेकदेशपरत्वेऽपि न लक्षणा। शक्त्युपस्थितविशि
 ष्टयोरन्वयानुपपत्तौ विशेष्ययोः शक्त्युपस्थितयोरेवान्वयबोधाविरोधात्। उच्यते यथा घ
 टोऽनित्य इत्यत्र घटपदवाच्येकदेशघटत्वस्यान्वयायोग्यत्वेऽपि योग्यघटवत्त्वासह
 नित्यत्वान्वयः। यत्र पदार्थेकदेशस्य विशेषणतयोपस्थितिस्तत्रैव स्वातंत्र्येणैवोपस्थि
 तये लक्षणाभ्युपगमः। यथानित्यो घट इत्यत्र घटपदात्तघटत्वस्य शक्त्या स्वातंत्र्येणानु

पस्थित्या तादृशोपस्थित्यर्थेऽपि घटपदैव घटत्वे लक्षणा। एवं तत्वमस्यादिवाक्येषुऽपि न लक्षणा श
 क्त्या स्वातंत्र्येणोपस्थितयोस्तत्त्वं पदार्थयोरभेदान्वये बाधकाभावादन्वयाग्रे हे घटः घटश्च
 रूपं घटमानयेत्यादौ घटत्वो हत्वादेरभिमतान्वयबोधायोग्यतया तत्रापि घटादिपदानां
 विशेष्यमात्रपरत्वं लक्षणान्वयात्। तत्वमसीत्यादिवाक्येषु आचार्याणां लक्षणोक्तिरभ्यु
 पगमवादेन बोध्या। जहदोहलक्षणोदाहरणं तु काकेभ्यो दधिरक्षतामित्यादिकमेव श
 क्यकाकत्वपरित्यागेन अशक्यदध्युपघातकत्वपुरस्कारेण काकशब्दस्य वृत्तिः। लक्ष
 णावीजंतुतात्पर्यानुपपत्तिरेव। न त्वन्वयानुपपत्तिः। काकेभ्यो दधिरक्षतामित्यत्र अन्व
 यानुपपत्त्यभावात्। गंगायां घोष इत्यादौ तात्पर्यानुपपत्तेरपि भावात्। लक्षणानप
 दमात्रवृत्तिः किंतु वाक्यवृत्तिरपि। यथा गभीरायां नद्योऽष्ट इत्यत्र गभीरायां नद्यामि
 ति पदद्वयसमुदायस्य तीरे लक्षणा। ननु वाक्यस्याशक्ततया कथं शक्यसंबंधरूपा ल

वे.परि. १८ शृणा। उच्यते। शक्त्या यज्ज्ञाप्यते तत्संबन्धो लक्षणा। शक्तिज्ञाप्यश्रयथा पदार्थस्तथा वाक्यार्थोपि इति
नकाविदनुपपत्तिः। एवमर्थवादवाक्यानां प्रशंसारूपाणां प्राशस्त्यलक्षणा। सोरोदीद्यरोदीदि
त्यादिनिंदार्थवाक्यानां निंदितत्वलक्षणा। अर्थवादगतपदानां प्राशस्त्यलक्षणाभ्युपगमे एकेन
पदेन लक्षणलयात्तदुपस्थितिसंभवे पदांतरवैयर्थ्यस्यात्। एवंविध्यपेक्षितप्राशस्त्यरू
पपदार्थप्रत्यायकतया अर्थवादपदसमुदायस्य पदस्थानीयता पदसंदेहविधिना एकवाक्यं
भवतीत्यर्थवादानां पदैकवाक्यता। कर्तृहिवाक्यैकवाक्यता। यत्र प्रत्येकं मित्रसंसर्गप्रति
पादकयो रूभयो र्वाक्ययो र्वाकांशावज्ञेन महावाक्यार्थबोधकत्वं। यथादर्शपोर्णमासा
भ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यानां प्रयाजादिवाक्यानां समिधो यजतीत्यादीनां वपर
स्वरापेक्षितगंगीभावबोधकतया एकवाक्यता। तदुक्तं भट्टपादेः। स्वार्थबोधे समाप्तानामं
गंगित्वाद्यपेक्षया वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायत इति। एवं द्विविधः पदार्थनिरूपि १८

तः। तदुपस्थितिश्चासतिः। सावशाद्युबोधे हेतुस्तथैवान्वयव्यतिरेकदर्शनात्। एवं महावाक्यार्थ
बोधे अर्वांतरवाक्यार्थधीर्णात्तु तथैवान्वयव्यतिरेकावधारणात्। क्रमप्राप्ततां सूर्यनिरूप्यते
तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं न तां सूर्यं। तदर्थज्ञानशून्येन पुरुषेणोच्चारितात्वेदार्थप्रत्ययाभावप्र
संगात्। अन्यमध्यापकः अव्युत्पन्न इति विशेषदर्शनेन तत्रात्यसंघर्षप्रमस्याप्यभावात्। न
वईश्वरतात्पर्यज्ञानात्तत्र वेदेशादुबोध इति वाच्यं। ईश्वरानंगीकर्तुरपि तद्वाक्यार्थप्रत्ययदर्शनात्।
उच्यते। तत्प्रतीतिजनकत्वं तां सूर्यं। गृहे घट इति वाक्यं गृहे घट संसर्गप्रत्ययजननयोग्यं न तु प
टसंसर्गप्रतीतिजननयोग्यं इति तद्वाक्यं घट संसर्गपरं न तु पट संसर्गपरमित्युच्यते। ननु संध
वमानयेति वाक्यं यदालवणमग्रं प्रतीतीच्छया प्रयुक्तं तदाप्यश्वसंसर्गप्रतीतिजनने स्वरू
पयोग्यता सत्वात्। लवणा परत्वं ज्ञानदशायां अपि अश्वसंसर्गज्ञानापत्तिरिति चेन्न। तदितर
प्रतीतीच्छयाऽनुच्चरितत्वस्यापि तां सूर्यविशेषणत्वात्। तथा च यद्वाक्यं यत्प्रतीतिजननस्व

वे.प. रूपयोग्यत्वे सति यदन्यप्रतीतीच्छया नोच्चरितं तदा क्यंतत्संसर्गपरमित्युच्यते। शुकादिवाक्ये अ
 १९ व्युत्पन्नोच्चरितवेदवाक्यादौ च प्रतीतीच्छया एवाभावेन तदन्यप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वाभावस-
 तेन लक्षणसत्त्वान्नायाप्तिः। न चोभयप्रतीतीच्छयोच्चरिते अयाप्तिः। तदन्यमात्रं प्रतीतीच्छया
 अनुच्चरितत्वस्य विवक्षितत्वादुक्तं प्रतीतिजननस्वरूपयोग्यतायाश्चावच्छेदिका शक्तिः। अ-
 स्माकं मते सर्वत्र कारणतायां शक्तेरवच्छेदकत्वादिति न कोपि दोषः। एवं तात्पर्यस्य तत्प्रतीतिज-
 नकत्वरूपस्य शाब्दज्ञानजनकत्वे चतुर्थवर्णके तात्पर्यज्ञानहेतुत्वनिराकरणवाक्यं तत्प्रतीति-
 छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यनिराकरणपरं। अन्यथा तात्पर्यनिश्चयफलकवेदांतविचारे वैष्य-
 र्थ्यप्रसंगात्। केचित्तु शाब्दज्ञानलावच्छेदेन न तात्पर्यज्ञानहेतुरित्येवं परं चतुर्थवर्णकवाक्यतात्प-
 र्यसंशयविपर्ययोत्तरं शाब्दज्ञानविशेषेन तात्पर्यज्ञानहेतुरेव। इदं वाक्यं एतत्परमुतान्यपर-
 मिति संशये तद्विपर्ययेन तदुत्तरवाक्यार्थविशेषनिश्चयस्य तात्पर्यनिश्चयं विना अनुस्यते १९ •

रित्याहुः। तत्र तात्पर्यं वेदेमीमांसापरिशोधितन्यायादवधार्यते। लोकेषु प्रकरणादिना। तत्र लौकि-
 कवाक्यानां मानांतरावगतार्थतया अनुवादकत्वं। वेदे तु वाक्यार्थस्यापूर्वतया नानुवादकत्वं।
 तत्र लोके वेदेन कार्यपराणां मिव सिद्धार्थानामभिप्रायमात्रं। पुत्रस्ते जात इत्यादिषु सिद्धार्थे
 अपि पदानां सामर्थ्याविधारणात्। अत एव वेदांतवाक्यानां प्रमाणप्रामाण्यं। यथावेत-
 तथा विषयापरिच्छेदे वक्ष्यते। तत्र वेदानां नित्यसर्वज्ञपरमेश्वरप्रणीतत्वेन प्रामाण्यमिति
 नैय्यायिकाः। वेदानां नित्यत्वेन निरस्तसमस्तपुद्गलतया प्रामाण्यमिति अध्वरमी-
 मांसकाः। अस्माकं तु मते वेदानित्य उत्पत्तिमत्त्वात्। उत्पत्तिमत्त्वात् तस्य महतो भूतस्य
 निश्चयसितमेतत्तद्वद्वेदो यजुर्वेद इत्यादि श्रुतेः। नापि वेदानां त्रिक्षणवस्थायित्वं।
 यद्यपि वेदो देवदत्तेन अधीतः स एव मया पीति प्रत्यक्षिज्ञाविरोधात्। अत एव गकारादि
 वर्णानामपि न क्षणिकत्वं। सोयंगकार इत्यादि प्रत्यक्षिज्ञानविरोधात्। तथा च वर्णपदवा

वे.प.
२०

कथत्समुदायरूपस्य वेदस्य विद्यदादिवत्सृष्टिकालोत्पत्तिकत्वं प्रलयकालीनध्वंसप्रतियो
गित्वं। ननु मध्येवर्णानामुत्पत्तिविनाशो। अनंतगकारादिकल्पनागोरवात्। अनुशारणादशा
यांवर्णानसिध्यतिस्तु उच्चारणरूपव्यंजकाभावात् न विरुध्यते। अर्धकारग्रस्तघटानुपलं
भवत्। उत्पन्नो गकार इत्यादिप्रत्ययसंतु सोयंगकार इत्यादिप्रत्ययसिद्धाविरोधात् अ
प्रमाणवर्णासिध्यति जनकध्वनिगतोत्पत्तिनिरूपितपरंपरासंबन्धिविषयत्वेन प्रमा
णवा। तस्मान्न वेदानां क्षणिकत्वं। ननु क्षणिकत्वाभावेऽपि विषयदादिप्रपञ्चवत् उपनिम
त्वेन परमेश्वरकर्तृकतया पौरुषेयत्वापत्तौ अपौरुषेयत्वं वेदानामिति तदसिद्धांतसंज्ञ
नामिति चेन्न। नहि पुरुषोऽयमात्मात्वं पौरुषेयत्वं। गुरुमतेऽपि पौरुषेयत्वापत्तेः। नापि
पुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वं। नैय्यायिकाभिमतपौरुषेयत्वानुमतेऽस्मदादिना सिद्धसाधना
पत्तेः। किंतु सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं। तथा वसर्गाद्यकाले परमेश्वरः २०

पूर्वसर्गसिद्धवेदानुपूर्वसमानानुपूर्वकं वेदं विरचितवान्। ननु तद्विपरीतं वेदमिति न सजातीयोच्चा
रणविषयत्वं। भारतादिसादीनां तु सजातीयोच्चारणानपेक्ष्यैवोच्चारणविषयत्वमिति तेषां पौरुषे
यत्वं। एवं पौरुषेयापौरुषेयभेदेन द्विविधः आगमो निरूपितः॥ इति आगमपरिच्छेदः॥ इदा
नीमर्थापत्तिर्निरूप्यते। तत्र उपपाद्यज्ञानेन उपदेष्टो न कल्पनमथापत्तिः। तत्र पंच उपपाद्यज्ञा
नंकरणं। उपपादकं ज्ञानं फलं। येन विना यदनुपपन्नं तत्र तत्रोपपाद्यं। युस्याभावे यस्यानुप
पत्तिः तत्र तत्रोपपादकं। यथारात्रिसोजनेन विना दिवा भुंजानस्य पीनत्वमनुपपन्नमिति ता
दृशपीनत्वमुपपाद्यं। यथा वारात्रिसोजनस्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रि
सोजनमुपपादकं। रात्रिसोजनकल्पनारूपायां प्रमितौ अर्थस्यापत्तिः कल्पनेति षष्ठीसमा
सेन अर्थापत्तिश्चोवर्तते। कल्पनाकरणोपीनत्वादज्ञानेन तु अर्थस्यापत्तिः कल्पनायस्मा
दिति बहुव्रीहिसमासेन वर्तते इति फलकरणयोस्तत्पदप्रयोगः। सावार्थापत्तिर्द्विधा। दृ

वे. परि.
२१

पृथार्थपत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्च । दृष्टार्थापत्तिर्यथा । इदं रजतमिति पुरोवर्तिनि प्रतिपन्नस्य रजतस्य नेदं
रजतमिति तत्रैव निषिध्यमानत्वं सत्यत्वेऽनुपपन्नमिति रजतस्य सद्भिन्नत्वं सत्त्वात् तत्तात्पर्यत्वं
वामिथ्यात्वं कल्पयति । श्रुतार्थापत्तिर्यथा । यत्र श्रूयमाणवाक्यस्य स्वार्थापत्तिमुखेन श्रु-
तार्थतरकल्पकत्वं । यथातरतिशोकमात्मविदित्यत्र श्रुतस्य शोकशब्दवाच्यस्य बंधगतस्य ज्ञा-
ननिवर्त्यत्वस्य अनुपपत्त्या बंधस्य मिथ्यात्वं कल्प्यते । यथावा जीवीदेवदत्तो नृगृहेनेति
वाक्यश्रवणानंतरं जीविनो गृहासत्वं बहिःसत्वं कल्पयति । श्रुतार्थापत्तिश्च द्विविधा । अ-
सिधानानुपपत्तिरसिद्धितानुपपत्तिश्च । यत्र वाक्ये केदेशश्रवणे अन्वयासिधानानुपपत्त्या
अन्वयासिधानोपयोगिपदानंतरं कल्प्यते तत्रासिधानानुपपत्तिः यथा द्वारमित्यत्र पिधे-
हीत्यध्याहारः । यथावा विश्वजिताय जेत्यत्र स्वर्गकामपदाध्याहारः । ननु द्वारमित्यादाव-
न्वयासिधानात्पूर्वमिदमन्वयासिधानं पिधानोपस्थापकं विनानुपपन्नमिति कथं ज्ञानमि-

२१

तिवेत्त । असिधानपदेन करणव्युत्पत्त्या तात्पर्यस्य विवक्षितत्वात् । तथाच द्वारकर्मकपिधानक्रियाकसं-
सर्गपरत्वं पिधानोपस्थापकपदं विना अनुपपन्नमिति ज्ञानं तत्रापि संभाव्यते । असिद्धितानुपप-
त्तिश्च यत्र वाक्यागतार्थापत्तिमुपपन्नत्वेन ज्ञातः सन्नर्थतरकल्पयति तत्र द्रष्टव्यम् । यथा स्वर्गकामो ज्यो-
तिष्टो मे न युजेतेत्यत्र ज्योतिष्टोमस्य स्वर्गसाधनत्वं क्षणिकतया अनुपपन्नमिति मध्यवर्त्यपूर्वं
कल्प्यते । न वै कमर्थार्थपत्तिरनुमाने तर्सा विदुर्महति । अन्वयव्याप्त्यज्ञानेन अन्वयिन्यनंतर्सा वा-
त् । व्यतिरेकिणश्चानुमानत्वं प्रागेव निरस्तम् । अतएवार्थापत्तिस्थले अनुमिनोमीति नानु-
व्यवसायः । किंतु अनेनेदं कल्पयामीति । नन्वर्थार्थपत्तिस्थले इदमनेन विनानुपपन्नमिति
ज्ञानं करणमित्युक्तं तत्र किमिदं तेन विनानुपपन्नत्वं । तदभावापकाभावप्रतियोगित्वमिति
क्रमेणैवमर्थार्थपत्तेर्मानांतरत्वसिद्धौ व्यतिरेकीनानुमानांतरं । पृथिवीद्वारेभ्यो सिध्यते इत्यादौ ग-
धत्वं इतरेतरसेदं विनानुपपन्नमित्यादि ज्ञानस्य ज्ञानकरणत्वात् । अतएवावबुध्यवसायः पृथि-

वे. परि.
२२

व्यामितरेतरभेदकल्पयामीति ॥ इति अर्थापत्तिपरिच्छेदः ॥ इदानीं षष्ठं प्रमाणं निरूप्यते । ज्ञातक
राणां जन्याभावानुभवासाधारणकारणमनुपलब्धिस्त्वं प्रमाणं । अनुमानजन्यातींद्रियाभावानु
भवहेतावनुमानादावतिव्याप्तिवारणाय जन्यांतं । अदृष्टादौ साधारणकारणेति व्याप्तिवारणाय
असाधारणेति । असावस्मत्ससाधारणहेतुसंस्कारेऽतिव्याप्तिवारणायानुभवेति विशेषणं ॥
नवाभावानुमितिस्थलेऽप्यनुपलब्धेर्वाभावो गृह्यतां विशेषाभावादिति वाच्यं । धर्माधर्माद्यनुप
लब्धिसत्वेऽपि तदभावानिश्चयेन योग्यानुपलब्धेरेवाभावग्रहकत्वात् । ननु केयं योग्यानुपल
ब्धिः । किं योग्यस्य प्रतियोगिनो अनुपलब्धिः । उत योग्ये अधिकरणे प्रतियोग्यनुपलब्धिः । नाहं ।
स्तंभेऽपि शावभेदस्याप्रत्यक्षपत्तेः । नाहं । आत्मनि धर्माद्यभावस्यापि प्रत्यक्षतापत्तेरिति चेन्न
। योग्याभावावनुपलब्धिश्चेति कर्मधारयश्रयणात् । अनुपलब्धेर्योग्यतात्त्विकितप्रतियोगि
सत्त्वप्रसंजितप्रतियोगित्वं । यस्याभावो गृह्यते तस्यैव प्रतियोगी तस्य सत्त्वेन अधिकरणे त

किं तेन प्रसंजनयोग्यमापादनयोग्यं तत्प्रतियोग्यनुपलब्धिस्त्वं यस्यानुपलंभस्य तदनुपलब्धेर्योग्य
तामित्यर्थः । तथा च स्फुटितालोकवर्तिभूतले यदि घटः स्यात्तदा घटोपलंभः स्यादित्यापादानसंभ
वात् तददृशभूतले घटाभावोऽनुपलब्धिः । अधिकारे तु तादृशआपादनाभावान् अनुपलब्धि
गम्यता । अतएव स्तंभेऽपि वात्सल्ये स्तंभत्ववत्प्रत्यक्षतापत्त्या तदभावोऽनुपलब्धिः । आत्म
नि धर्मादिसत्त्वेऽप्यतींद्रियतयानिरुक्तोपलंभापादानासंभवान् धर्माद्यभावस्यानुपलब्धत्वं
ननु उक्तरीत्या अधिकरणेऽपि सन्निकर्षस्थले अभावस्यानुपलब्धत्वं मभिमतं । तत्र वक्तु
मिंद्रियमेवाभावाकारवृत्तावधिकरणं । इंद्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानादिति चेन्न । प्रतियोग्य
नुपलब्धेरपि अभावग्रहहेतुत्वेन कृत्तृभावात्करणत्वमात्रस्य कल्पनात् । इंद्रियस्याभावे
न समसन्निकर्षाभावेन अभावग्रहहेतुत्वादिंद्रियान्वयव्यतिरेकयोरधिकरणज्ञानाद्युपेक्षी
एत्वेन अन्यथा सिद्धं । ननु भूतले घटो न त्याद्यभावानुभवस्थले भूतलोऽपि प्रत्यक्षतमुभयसि
दावपेक्षणीयत्वेन २

वे. परि ३३॥ इमिति तत्र हतिनिर्गमनस्यावश्यकत्वेन भूतलानि नैतन्न्यवत्तन्निष्ठघटाभावावकि नैतन्न्यस्या
 २३॥ पिप्रमाणमिन्नतया घटाभावस्य प्रत्यक्षत्वे सिद्धांतेपीति चेत्सत्यं। अभावप्रतीतिः प्रत्यक्षत्वेपि त
 करणस्यानुपलब्धेर्मानांतरत्वं न हि फलं भूतज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेन तत्करणस्य प्रत्यक्षप्रमाणतानि
 यतत्वं। दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेपि तत्करणस्य वाक्यस्य प्रत्यक्षप्रमा
 णमिन्नप्रमाणत्वाभ्युपगमात्। फलवैजात्यं विना कथं प्रमाण्य भेद इति चेत्। वृत्तिवैजात्य
 मात्रेण प्रमाणवैजात्योपपत्तेः। तथा च घटाभावाकारावृत्तिर्नेन्द्रियजन्या। इन्द्रियस्य विषयास
 निकर्षात्। किंतु घटाद्युपलब्धिरूपमानांतरजन्येति भवत्यनुपलब्धेर्मानांतरत्वं। न न्वनुप
 लब्धिरूपमानांतरपक्षेऽप्यभावप्रतीतिः प्रत्यक्षत्वे घटवति घटाभावग्रहस्यापि प्रत्यक्षत्वाप
 न्नोत्तत्राप्यनिर्वर्नीयघटाभावोभ्युपगम्येत। न चेष्टापत्तिः। तस्य माययोपादानत्वे अभा २३
 वत्वानुपपत्तेः। मायोपादानकत्वाभावे मायायाः सकलकार्योपादानत्वानुपपत्तिरिति चेत्।

न। घटवति तत्तले घटाभावभ्रमो न तत्कालोत्पन्नघटाभावविषयः। किंतु तत्तलरूपादौ विद्यमानो
 लोकि को घटाभावो भूतले आरोप्यत इति अन्यथा स्यात्तिरेक आरोप्यमनिकर्षस्थले सर्वज्ञान्यथा
 स्यात्तिरेकव्यवस्थापनात्। अस्तु वा प्रतियोगिमिति तदभावभ्रमस्थले तदभावस्यानिर्वर्नीयत्वं। तत्
 पितृदुपादानं मायेव। न हि उपादानोपादेययोरत्यंतसाजात्यं। तंतु परयोरपि तंतुत्वपटत्वादिना वै
 जात्यात्। यत्किं वित्साजात्यस्य मायाया अनिर्वर्नीयघटाभावस्य कथित्यावधर्मस्य विद्यमा
 नत्वात्। अन्यथा व्यावहारिका घटाद्यभावं प्रतिकथं मायोपादानमिति कुतो नशं केचा नववि
 जातीययोरपि उपादानोपादेयभावे ब्रह्मेव जगदुपादानं स्यादिति वाच्यं। प्रपंचविभ्रमाधिष्ठा
 नत्वरूपस्य तस्यैष्टत्वात्। परिणामित्वरूपस्य उपादानत्वस्य निरवयव ब्रह्मण्यनुपपत्तेः। त
 थाय प्रपंचस्य परिणाम्युपादानं मायान ब्रह्मेति सिद्धांत इत्यलं प्रसंगादागत प्रपंचेन। सत्त्वा
 भावश्चतुर्विधः। प्रागभावप्रध्वंसाभावोत्पन्नाभावो न्योन्याभावश्चेति। मृत्पिंडादौ कारणो

वे. परि २४ कार्यस्य घटोदेस्तत्पक्षेः पूर्वयोः अभावः स प्रागभावः स वक्ष्यतीति प्रतीतिविषयः। तत्रैव घटस्य
 मुद्गरपातानंतरं योऽभावः स प्रध्वंसः। ध्वंसस्यापि स्वाधिकरणकपालनाशो नाश एव। न व घटो
 न्न ज्ञानापत्तिः। ध्वंसध्वंसस्यापि घटप्रतियोगिकत्वात्। अन्यथा प्रागभावध्वंसात्मकघटस्य
 विनाशो प्रागभावो न्न ज्ञानापत्तिः। न वैवमपि यत्र ध्वंसाधिकरणं नित्यं तत्र कथं ध्वंसनाश इति
 वाच्यं। तादृशमधिकरणं यदि वैतन्यव्यतिरिक्तं तदा तस्यानित्यत्वं सिद्धं। ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य ब्रह्म
 ज्ञाननिवर्त्यतायावक्ष्यमाणत्वात्। यदि ध्वंसाधिकरणं वैतन्यं तदा असिद्धेः। आरोपितप्रति
 योगिकध्वंसस्याधिष्ठाने प्रतीयमानस्याधिष्ठानमात्रत्वात्। तदुक्तमधिष्ठानविशेषो हि
 नाशः कल्पितवस्तुन इति। एवंशुक्तिरूप्यविनाशोऽपि तदवच्छिन्नं वैतन्यमेव। यत्राधिकर
 णे यस्य कालत्रयेऽप्यभावः सोऽर्थताभावः। यथावा यो रूपा र्थताभावः। सोऽपि विद्यदादिव द्धं स २४
 प्रतियोग्येव। इदमिदं नेति प्रतीतिविषयो न्योन्याभावः। अयमेव विभागोत्पेदः पृथक्त्वेति

व्यवधिकरणस्य सादित्वे सादिः। यथा घटे पटत्पेदः। अधिकरणस्यानादित्वे अनादिरेव। यथा ब्रवीद्व
 ह्मत्पेदः। ब्रह्मणि वा ब्रवीत्पेदः। द्विविधोऽपि ध्वंसप्रतियोग्येव। अविद्यानिवृत्तौ तत्परतंत्राणां निवृत्त्य
 वश्यं भावात्। पुनरपि तदो द्विविधः। सोपाधिको निरूपाधिकश्चेति। तत्रोपाधिसत्ता व्याप्य स
 ताकत्वं सोपाधिकत्वं। तद्वन्मत्वं निरूपाधिकत्वं। तत्राद्यो यथैकस्यैव आकाशस्य घटाद्युपाधि
 त्पेदेन त्पेदः। यथा वा एकस्यैव सूर्यस्य जलभाजनत्पेदेन त्पेदः। यथा एकस्यैव ब्राह्मणोऽंतःकरणत्पे
 दात् त्पेदः। निरूपाधिकत्पेदो यथा घटे पटत्पेदः। न व ब्रह्मण्यपि प्रपंचत्पेदाद्युपाधौ अद्वैतविरोधः। ग
 तात्त्विकत्पेदादेरनभ्युपगमेन विद्यदादिव द्धं ताया घातकत्वात्। तदुक्तं। असमाभवतः केयं सा
 धकत्वप्रकल्पने। किं न पश्यसि संसारतत्रैवाज्ञानकल्पितमिति। अतएव विवरणेऽविद्यानुमा
 ने प्रागभावव्यतिरिक्तत्वविशेषणं। तत्त्वप्रदीपिकाविद्यालक्षणे भावत्वविशेषणं वसंगच्छते।
 एवं बहुविधा भावानां योग्यानुपलब्ध्या प्रतीतिः तत्रानुपलब्धिर्मानांतरमिति। एवमुक्तानां प्रमाणा

के.प.
२५

नप्रामाण्यं स्वतएव उत्पद्यते ज्ञायते च । तथा हि । स्मृत्यनुष्ठानसाधारणं संवादिप्रवृत्त्यनुकूलं तद्व
तितत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रामाण्यं । तच्च ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यं न त्वधिकं युरामपेक्षते । प्रमा
मात्रे अनुगतगुणाभावात् । नापि प्रत्यक्षप्रमायां भूयोवयवेन्द्रियसन्निकर्षः । रूपादिप्रत्यक्षे
आत्मप्रत्यक्षे वा तदभावात् । सत्यपि तस्मिन्पीतः शंख इति प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वाच्च अतएव सल्लि
गपरामर्शादिकमपि अनुमित्यादिप्रमायां न गुणः । असल्लिगपरामर्शादिस्थलेपिविषयावा
धेनानुमित्यादेः प्रमात्वात् । न वैवं अप्रमापि प्रमास्यात् । ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यं
दिति वाच्यं । दोषाभावस्यापि हेतुत्वांगीकारात् । न वैवं परतस्त्वमिति । आगंतुकभावकारणा
पेक्षायामेव परतस्त्वात् । ज्ञायते च प्रामाण्यं स्वतः । स्वतो ग्राह्यत्वं विशेषाभावे सति यावत्स्वप्न
यग्राहकग्राह्यत्वं । स्वाश्रयोवृत्तिज्ञानं तद्ग्राहकं साक्षिज्ञानं । तेन वृत्तिज्ञाने गृह्यमाणे तद्ग्राहकं
माण्यमपि गृह्यते । न वैवं प्रामाण्यं संशयानुपपत्तिः । तत्र संशयानुरोधेन दोषस्यापि सत्त्वे

न दोषाभावघटितस्वाश्रयग्राहकाभावेन तत्र प्रामाण्यस्यैवाग्रहात् । यद्वा यावत्स्वाश्रयग्राहकग्रा
ह्यत्वयोग्यत्वं स्वतस्त्वं । संशयस्थले प्रामाण्यस्योक्तयोग्यता सत्त्वेपि दोषवशेनाग्रहान्न संशयानु
पपत्तिः । अप्रामाण्यं तु न ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यं । प्रमायामप्यप्रामाण्यापत्तेः । किंतु दोष
प्रयोज्यं । नाप्यप्रामाण्यं यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यं । अप्रामाण्यघटकतदभाववत्त्वादेर्दृष्टिज्ञा
नानुपनीतत्वेन साक्षिणाग्रहीतुमशक्यत्वात् । किंतु विसंवादिप्रवृत्त्यादिलिङ्गकानुमित्यादिवि
षय इति परतएवाप्रामाण्यं उत्पद्यते ज्ञायते चेति । अनुपलब्धिपरिच्छेदः ॥ एवं निरूपितानां प्र
माणानां प्रामाण्यं द्विविधं । व्यावहारिकतत्त्वावेदकत्वं पारमार्थिकतत्त्वावेदकत्वं चेति । तत्र ब्रह्मस्व
रूपावगाहिप्रमाणव्यतिरिक्तानां सर्वप्रमाणानामाद्यं प्रामाण्यं । तद्विषयाणां व्यवहारदशा
या बाधानं वतारात् । द्वितीयं तु जीवब्रह्मेक्यपराणां सदेवसोम्येदमग्र आसीदित्येवमादी
नां तत्त्वमसीत्यंतानां । तद्विषयस्य जीवपरेक्यस्य कालत्रया बाध्यत्वात् । तत्रैक्यं तत्त्वपदार्थज्ञाना

वे.प. धीनिज्ञानमिति। प्रथमतस्तदार्थोलक्षणप्रामाण्याभ्यामनिरूप्यते। तत्र लक्षणद्विविधं। स्वरूपल
 २६ क्षणान्तलक्षणं वेति। तत्र स्वरूपमेवलक्षणं स्वरूपलक्षणं। यथा सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यत्र स
 त्यादिकं स्वरूपलक्षणं। ननु स्वस्मिन् स्वरूपेति तासावेक्यं लक्षणत्वमिति चेन्न। स्वस्यैव स्वोपक्ष
 तया धर्मधर्मि। भावकल्पनपालक्षणत्वसंभवात्। ननु कं। आनंदो विषयानुभवो नित्यत्वे
 तिसंतिधर्माः। अपर्यक्तत्वेपि वैतन्यास्तथा गिवावभासंत इति। तटस्थलक्षणं नाम यावत्तस्य
 कालमनवस्थितत्वे सति यद्वावर्तकं तदेव। यथा गंधवत्वं घृथिवीलक्षणं महाप्रलये परमा
 णुषु उत्पत्तिकाले घटादौ गंधाभावात्। प्रकृते च जगद्भ्रमादिकारणत्वं। तत्र जगत्पदेन
 कार्यजातं विवक्षितं। कारणत्वं कर्तृत्वं अतो अविद्यादौ नातिव्याप्तिः। कर्तृत्वं तदुपादान
 गोवरापरोक्षज्ञानविकीर्षाकृतिमत्त्वं। ईश्वरस्य तावदुपादानगोवरापरोक्षज्ञानसद्भाव्यः २६
 सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतत्तद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत इत्यादि श्रुतिमानं

तादृशविकीर्षासद्भावेन सो कामयत ब्रह्मस्य प्रजापेयेत्यादि श्रुतिमानं। तादृशकृतो च तन्मनो कुरुते
 त्यादिवाक्यं। ज्ञानेच्छाकृतीनां मध्ये अन्यतमगर्भलक्षणं। न त्रितयं विवक्षितं। अन्यथा व्यर्थं विशेष
 षणतापत्रेः। अतएव जन्मस्थिति चं सानामपि अन्यतमस्यैवलक्षणे प्रवेशः। एवंवलक्षणा
 नि नवसंपद्यंते। ब्रह्मणो जगद्भ्रमादिकारणत्वेन। यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जाता
 नि जीवंति। यस्य येन सिसंविशंतीति श्रुतिमानं। यद्वा निरिक्ल जगदुपादानत्वं ब्रह्मणो ल
 क्षणं। उपादानत्वं जगदध्यासाधिष्ठानत्वं। जगदाकारेण परिणममानमायाधिष्ठानत्वं वा।
 एतादृशमेवोपादानत्वं अभिप्रेत्य इदं सर्वं यदयमात्मा स ब्रह्मस्य भाव इति ब्रह्मस्य प्रजा
 पेयेत्यादिषु ब्रह्मप्रपञ्चयोस्तादात्म्यपदेशः। घटः सन् घटो भाति घटो ह्यह इत्यादौ लोकि
 कव्यपदेशोपि सद्भिदानंदस्वरूपब्रह्मेक्याध्यासात्। नन्वानंदरूपकविदध्यासात् घटादे
 रित्वत्वावहारे दुःखस्यापि तत्राध्यासात् तत्रापीष्टत्वादिव्यवहारापत्तिरिति चेन्न। आरोपे

वे. प. सतिनिमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इत्यभ्युपगमेन दुःखादौ सञ्चिदंशाध्यासेष्यान् दंशा
 ३७ ध्यासाभावाज्जगति नामरूपां शब्दव्यवहारस्तु अविद्यापरिणामात्मकनामरूपसंबंधात् त
 दुक्तं। अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम रसं शर्पवकं। आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयमिति। अ
 थ जगतो जन्म क्रमो निरूप्यते॥ तत्र सर्गाद्यकाले परमेश्वरः सृज्यमान प्रपंचवैविध्यहेतु प्रा
 णिकर्मसद्वृत्तापरिमिताऽनिरूपितशक्तिविशेषविशिष्टमायासहितः सन्नामरूपात्मकनि
 खिल प्रपंचं प्रथमं बुद्धावाकलय्य इदं करिष्यामीति संकल्पयति। तदैक्षत बहुस्या प्रजायेय
 सो कामयत बहुस्या प्रजायेयेत्यादि श्रुतेः। तत आकाशादीनि पंचभूतानि अपुंवीकृतानि त
 न्मात्रपदप्रतिपाद्यानि उत्पद्यते। तत्र आकाशस्य शब्दगुणः। वायोस्तु शब्दस्पर्शौ तेजसस्तु
 शब्दस्पर्शरूपाणि। अपंतु शब्दस्पर्शरूपरसाः। पृथिव्यास्तु शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः। न
 तु शब्दस्याकाशगुणत्वं। वाय्वादावपि तदुपलंभात्। न वा सो भ्रमः। बाधकाभावात्। इमानि ३७

भूतानि त्रिगुणमायाकार्याणि त्रिगुणानि। एतैश्च सत्त्वगुणोपेतैः पंचभूतैः श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनघ्रा
 णानि पंचेन्द्रियाणि मनो बुद्धि रंहकार विज्ञाना निवृत्ता येनै। श्रोत्रादीनां पंचानां क्रमेण दिवा तार्कस्म
 णाश्विनोधिष्ठातृदेवताः। मन आदीनां चतुर्णां क्रमेण चंद्रवतुर्मुखशंकराद्युता अधिष्ठातृदेवताः।
 एतैरेवरजोगुणोपेतैः पंचभूतैः क्रमेण वाक्पाणिपादपाम्पस्थारयानि कर्मेन्द्रियाणि जायंते। तेषां
 च क्रमेण बह्नीद्रोपेन्द्रमित्रप्रजापतयो अधिष्ठातृदेवताः। रजोगुणोपेत पंचभूतैरेव पंचवायवः प्रा
 णापानव्यानोदानसमानाख्या जायंते। तत्र प्राणमनवान्वायुः प्राणः। नासादिस्थानवत्तश्च श्च
 वागमनवानपानः। पाय्वादिस्थानवत्तश्च विद्यममनवान्वायुः। अखिलशरीरवत्तश्च उर्ध्व
 गमनवान उदानः। कंठस्थानः उर्ध्वदेशवत्तश्च। अशितपीतान्तादिसमीकरणः समानः। तैश्चैवं
 तमेगुणोपेतैरपुंवीकृतभूतैः पंचवीकृतभूतानि जायंते। तासां त्रिवृत्तं त्रिवृत्तमेकैकं करवाणीति त्रि
 वृत्तरणश्रुतेः। पंचवीकरणोपलक्षणार्थत्वात्। पंचवीकरणप्रकारश्चेत्थं। आकाशं देहाविषज्य।

वे. परि २८ तयोरेकं विभागं पुनश्चतुर्धा विभज्य । तेषां चतुर्णां मंशानां वायादिषु नियोजनं । एवं वायुं विभज्य । तयो
 रेकं भागं चतुर्धा विभज्य । तेषां चतुर्णां मंशानां माकाणादिषु संयोजनं । एवं तेजो ब्रह्मनामापि तदेव मे
 कैकस्य सूतस्याहं स्वां शात्मकं कार्यं अक्षतरं चतुर्विधं प्रत्यक्षं तमयमिति प्रथिव्यादोस्वां आधिक्यात् प्र
 थिव्यादिव्यवहारः । तदुक्तं । वैशेष्यात् द्वादस्तद्वाद इति । तेषां पंचवीकृतभूतेर्लिंगशरीरं परलोका
 नानिर्वाहकं मोक्षपर्यंतं स्थायि मनोबुद्धिपेतज्ञानं द्रियपंचक कर्मेन्द्रियपंचक प्राणादिपंचक सं
 युक्तं जायते । तदुक्तं । पंचप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितं । अपंचवीकृतभूतोत्पत्त्यंशं श्मांशं
 गसाधनमिति । तच्च द्विविधं । परमपरं च । तत्र परं हिरण्यगर्भं लिंगशरीरं । अपरमस्मादादि लिंग
 शरीरं । तत्र हिरण्यगर्भं लिंगशरीरं महत्त्वममदादि लिंगशरीरं अहंकार इत्याख्यायते ।
 एवं तमोगुणयुक्तं भूयः पंचवीकृतभूतेभ्यः प्रसृतं तस्मिन् स्वर्गमहर्जनस्तत्पञ्चसत्यात्मकस्य ऊर्ध्वं २८
 लोकसप्तकस्य अतलपातालसुतलवितलतल तत्करसातल महातलाख्याधोलोकसप्तक

स्य ब्रह्मांडस्य जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जाख्यचतुर्विधसूक्ष्मशरीराणां चोत्पत्तिः । तत्र जरायुजा निरोजोयुषो
 जातानि मनुष्यपश्यादिशरीराणि । अंडजानि अंडेभ्यो जातानि पक्षिपत्नगादिशरीराणि । स्वेदजानि
 तुखेदाज्जातानि यूकमशकादिशरीराणि । उद्भिज्जास्तु भूमिं उद्भिद्यजातानि वृक्षादीनि । वृक्षादी
 नामपि पापफलभोगायतनत्वेन शरीरत्वं । तत्र परमेश्वरस्य पंचतन्मात्राकृत्य तौ सप्तदशाव
 यवोपेतलिंगशरीरोत्पत्तौ वसाक्षात्कर्तृत्वमितरनिरिवलप्रपंचोत्पत्तौ वहिरण्यगर्भादिहा
 राहृत्प्रहमिमास्ति स्रोदेवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति
 श्रुतेः । हिरण्यगर्भो नाम मूर्तित्रयादन्यः प्रथमोजीवः । सर्वेशरीरी प्रथमः सर्वे पुरुष उच्यते ।
 आदिकर्तृस्य सत्तानां ब्रह्माग्रेसरवर्तते । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रह्यादिश्रुतेः ॥ एवं भूत
 भौतिकं सृष्टिर्निरूपिता ॥ ॥ इदानीं प्रलयो निरूप्यते । प्रलयो नाम त्रैलोक्यविनाशः । सर्व
 चतुर्थः । नित्यः प्राकृतो नैमित्तिक आत्यंतिकश्च । तत्र नित्यप्रलयः सुषुप्तिः । तस्याः सकल का

वे. परि २९ र्थप्रविलयरूपत्वात्। धर्माधर्माद्वैतसंस्काराणां वतदा कारणात्मना अवस्थानं। तेन सुप्तोत्थित
 स्य न सुखदुःखाद्यनुपपत्तिः। न वा स्मरणानुपपत्तिः। न व सुषुप्तावतः करणस्य विनाशो तदधी
 न प्राणादिक्रियानुपपत्तिः। वस्तुतश्चासाद्यभावेऽपि तदुपलब्धः पुरुषोत्तरविश्रममात्रत्वात्
 सुषुप्तो शरीरोपलभमानवैव सुषुप्तस्य परेतादविशेषः। सुषुप्तस्याङ्गि शरीरसंस्कारात्म
 ना अत्रैव वर्तते परे तस्य लोकोत्तर इति वैलक्षण्यात्। यद्वा अतः करणस्यैव शक्तिः। ज्ञानशक्तिः
 क्रियाशक्तिश्चेति। तत्र ज्ञानशक्तिविशिष्टातः करणस्य सुषुप्तो विनाशः। न तु क्रियाशक्ति
 विशिष्टस्येति। प्राणाद्यवस्थानं अविरुद्धं। यदा सुप्तः स्वप्नं कं वन पश्यति। अथास्मिन्
 प्राण एवैकधा भवति। अथैनं वाक्सेवैव नामभिः सहस्येति स ता सोम्यतदा संपन्नो भव
 ति एवमपीतो भवति इत्यादि शक्तिरुक्तसुषुप्तो मानं। प्राकृतप्रलयस्तु कार्यब्रह्मविना
 शनिमित्तः सकलकार्यनाशः। यदा तु प्रागेवोत्पन्न ब्रह्मसाक्षात्कारस्य कार्यब्रह्मणो ब्रह्म २९

डाधिकारलक्षणेन च कर्मसमाप्तौ विदेहकैवल्यात्मिका परममुक्तिः तदा स्वर्लोकवासिनामुत्पन्न ब्र
 ह्मसाक्षात्काराणां ब्रह्मण सह विदेहकैवल्यं। ब्रह्मण सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रति संख्ये। परस्योत्पत्ता
 त्मानः प्रविशंति परं पदमिति श्रुतेः। एवं स्वर्लोकवासिभिः सह कार्यब्रह्मणि मुख्यमाने तदधिष्ठित ब्र
 ह्मांडतदंतर्वर्तिनिखिललोकतदंतर्वर्तिनिखिलस्थावरादीनां भौतिकानां भूतानां च प्रकृतो माया
 यालयः। न तु ब्रह्मणि। बाधरूपविनाशस्यैव ब्रह्मनिष्ठत्वा दतः प्राकृत उच्यते। कार्यब्रह्मणो दि
 वसावसाननिमित्तकस्यैव लोकमात्रप्रलयो नैमिषिकप्रलयः। ब्रह्मदिवसश्चतुर्युगसहस्रपरि
 मितः कालः। चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते इति वचनात्। प्रलयकालः दिवसकालपरि
 मितः रात्रिकालस्य दिवसकालतुल्यत्वात्। प्राकृतप्रलये नैमिषिकप्रलये च पुराणावयवनि। द्वि
 पराईत्यति क्रांते ब्रह्मणः परमेश्विनः। तदा प्रकृतयः सप्तकल्पं ते प्रलयाय हि। एष प्राकृतिको राज
 न्यप्रलयो यत्र लीयते। इति वचनं प्राकृतप्रलये मानं। एवं नैमिषिकः प्रोक्तो प्रलयो यत्र विश्वस्तु ३०

वे. परि.
३०

शेतेनंतासनेनित्यमात्मसात्त्वत्वात्तन्मिहः। इतिवचनंमिहैत्रिकप्रलयेमानं। तुरीयप्रलयस्तत्र
साक्षात्कारनिमित्तः सर्वमोक्षः। सव एकजीववादेयुगपदेव। नानाजीववादेक्रमेण। सर्ववैकी
वैतीक्षित्यादिश्रुतेः। तत्राद्यास्त्रयोविलयाः कर्मपरमनिमित्तमिहाः। तुर्यस्तज्ज्ञानोदयनिमित्तप्र
लयः। अज्ञानेनसदैवेतिविशेषः। एवंवतुर्विधप्रलयोभिरूपितस्तस्येदानीं क्रमोभिरूप्यते। स
तानांभौतिकानांकारणलयक्रमेणानलयः। कारणलयसमयेकार्पाणामाश्रयमंतरेणावस्था
नानुपपत्तेः। किंतुसृष्टिक्रमविपरीतक्रमेण। तत्रकार्यनाशोतज्ज्ञानकादृष्टनाशस्येवप्रयो
जकतयाउपादाननाशस्यअप्रयोजकत्वात्। अन्यथान्यायमतेमहाप्रलयेष्टाधिवीपर
माणुषुगतस्वरूपराविनाशापत्तेः। तथावायुपृथिव्याअपांतेजसितेजसोवायोवायो
राकाशोआकाशस्यजीवाहंकारेतस्यहिरण्यगर्भाहंकारेतस्याविद्यायांइत्येवंरूपएवप्र ३०
लयः। तदुक्तंविष्णुपुराणे। जगत्प्रतिष्ठोदेवर्षेष्टाधियमुप्रलीयते। तेजस्यापःप्रलीयंतेतेजो

वायोप्रलीयते। वायुश्चलीयतेद्योन्नितश्चाव्यक्तेप्रलीयते। अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्म नव्यक्ते सं प्रलीयते इति
एवंविधप्रलयकारणत्वंतत्पदार्थस्यब्रह्मणस्तटस्थलक्षणं। ननुब्रह्मणिजगत्कारणत्वेप्रतिपाद्यमा
नेसतिसप्रपंचब्रह्मस्यादन्यथासृष्टिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तेरितिचेह। नहि सृष्टिवाक्यानांसृष्टौ
तात्पर्यं किंतु अद्वितीये ब्रह्मण्येव। तत्प्रतिपत्तौ कथं सृष्टेरुपयोगः। इत्थं। यदि सृष्टिमनुपन्यस्य
प्रपंचस्यनिषेधो ब्रह्मणि प्रतिपाद्येत तदा ब्रह्मणि प्रतिषिद्धस्य प्रपंचस्य वायो प्रतिषिद्धस्य रूप
स्येव ब्रह्मणोन्यत्रावस्थानशंकयाननिर्विधिकित्समद्वितीयत्वमुपपादितं स्यात्। ततः सृष्टि
वाक्यात्ब्रह्मोपादेयेत्वज्ञानेसमुपादानंविनाकार्यस्यान्यत्रसद्भावशंकायांनिरस्तायांनेति
नेतीत्यादिना ब्रह्मण्यपि तस्योत्पादने प्रपंचस्य तुल्यतावगमेनिरस्तानिर्विलंबेतिभिन्नम
मखंडसंविदानंदैकरसं ब्रह्म सिद्धतीतिपरंपरया सृष्टिवाक्यानामपि अद्वितीये ब्रह्मण्येव ता
त्पर्यं। उपासनाप्रकरणपठितसगुणब्रह्मवाक्यानांउपासनाविधौपेक्षितगुणारोपमात्रपर

वे. प.

३१

त्वान्नगुणपरत्वं निर्गुणप्रकरणे पठितानां सगुणवाक्यानां निषेधवाक्यापेक्षितनिषेधसंपादक
त्वेन विनियोग इति न किं विदपि वाक्यमद्वितीयब्रह्मप्रतिपादनेन विरुध्यते। तदेवं स्वरूपतटस्थ
लक्षणलक्षितं तत्पदवाक्यमीश्वरवैतन्यं मायायां प्रतिबिंबितमिति केचित्। तेषामयमाशयः।
जीवपरमेश्वरसाधारणं वैतन्यमात्रं बिंबं। तस्यैव बिंबस्याविद्यात्मिकायां मायायां प्रतिबिंब
मीश्वरवैतन्यं मंतःकरणेषु प्रतिबिंबं जीववैतन्यं। कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर
इति श्रुतेः। एतन्मते जलाशयगतशरावगतसूर्यप्रतिबिंबयोरिव जीवपरमेश्वरयोर्भेदः॥
अविद्यात्मकोपाधेर्यापकतया तदुपाधिके श्वरस्यापि व्यापकत्वं। अंतःकरणस्य परिच्छिन्न
तया तदुपाधिक जीवस्य परिच्छिन्नत्वं। एतन्मते अविद्याकृतदोषा जीव इव परमेश्वरे पित्युः। उ
पाधेः प्रतिबिंबपक्षपातित्वादिति अस्वरसाद्धिं वात्मकमीश्वरवैतन्यमित्यपरे तेषामयमाशयः।
एकमेव वैतन्यं बिंबत्वात्क्रांतं ईश्वरवैतन्यं प्रतिबिंबत्वात्क्रांतं जीववैतन्यं। बिंबप्रतिबिंबकल्प

३१

नोपाधिश्च एकजीवबोदे अविद्या अनेकजीवबोदे तु अंतःकरणेनैव अविद्यांतःकरणोपाधिप्रत्यु
क्तो जीवपरभेदः। उपाधिकृतदोषाश्च प्रतिबिंबे जीवे एव वर्तन्ते। न तु बिंबे परमेश्वरे। उपाधेः प्रतिबिं
वपक्षपादिकत्वात्। एतन्मते वगगनसूर्यस्य जलादोषाः समानप्रतिबिंबसूर्यस्यैव जीवपरयोर्भेदः
ननु ग्रीवाश्च मुखस्य दर्पणप्रदेशद्वयं बिंबवैतन्यस्य परमेश्वरस्य जीवप्रदेशे अभावात् तस्य सर्वोक्त्या
मित्वं न स्यादिति चेन्न। साप्तरनक्षत्रस्य जलादोषाः प्रतिबिंबितत्वे बिंबभूतमहाकाशस्यापि जलादिप्र
वेशसंबंधदर्शनेन परिच्छिन्नबिंबस्य प्रतिबिंबदेशसंबंधित्वेन परिच्छिन्नब्रह्मबिंबस्य प्रतिबिं
बदेशसंबंधाविरोधात्। नवरूपहीनस्य ब्रह्मणो न प्रतिबिंबसंभवः। रूपवत एव तथा त्वदर्शना
दिति वाक्यं निरूपस्यापिरूपस्य प्रतिबिंबदर्शनात्। न च निरूपस्य द्रव्यस्य प्रतिबिंबसावनिय
मः। आत्मनो द्रव्यत्वाभावस्योक्तत्वात्। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत्। यथा द्रव्यं ज्यो
तिरात्मा धिबस्थानपोषिन्ना बहुधाैकानुगच्छन्तित्यादिवाक्येन ब्रह्मप्रतिबिंबाभावा अनुमानस्य

वे.प.
३३

वाधितत्वाच्च। तदेवं तत्पदार्थो निरूपितः। इदानीं त्वंपदार्थो निरूप्यते। एकजीववादे अधिधाप्र
तिबिंबो जीवः। अनेकजीववादे त्वंतःकरणप्रतिबिंबः। सवजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रयवान्
। तच्च जाग्रदृशानाम इंद्रियजन्यज्ञानावस्था अवस्थांतरे इंद्रियाभावात्तात्तियातिः। इंद्रियजन्य
ज्ञानं चांतःकरणवृत्तिः। स्वरूपज्ञानस्यानादित्वात्। सा चांतःकरणवृत्तिः। आवरणसिद्धिर्वाच्येत्ये
कमतं। तथा ह्यविद्योपहितवैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधिष्ठाने वैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य
सर्वघटादिभानप्रसक्तौ घटाद्यविकृतिर्न वैतन्यावरकमज्ञानं मूला विद्यापरतंत्रमवस्था
पदवाच्यमभ्युपगंतव्यं एव सति घटादेर्न भानप्रसंगः। अनादित्वैतन्यसंबंधस्यैव भानप्र
योजकत्वात्। तस्य आवरणस्य सदातनत्वे कदापि घटभानं न स्यादिति तद्भंगे वक्तव्यं तत्तं
जकं न वैतन्यमात्रं तद्भासकस्य तदनिवर्तकत्वात्। नापि वृत्त्युपहितवैतन्यं। परोक्षस्थलेपित ३३
निवृत्त्यापत्तेरिति परोक्षव्यावृत्तवृत्तिविशेषस्य तदुपहितवैतन्यस्य वा आवरणसंगजनकत्वं

मिसावरणसिद्धिर्वाच्येति। संबंधादिघटनाथो वृत्तिरित्यपरं मतं। तत्राविद्योपाधिको
परिच्छिन्नो जीवः सवघटादिप्रदेशविद्यमानोपि घटाद्याकारा परोक्षवृत्तिविरहदशायां न घटादि
कमवभासयति। घटादिना समसंबंधाभावात्। तदाकारवृत्तिदशायां तु भासयति। तदा संबंध
सत्त्वात्। न न विद्योपाधिकस्यापरिच्छिन्नस्य जीवस्य स्वत एव समस्तवस्तुसंबद्धस्य वृत्तिवि
रहदशायां संबंधाभावात् सिद्धान्तमसंगतं असंगत्वं दृष्ट्या संबंधाभावात् सिद्धान्तवृत्त्यनंतर
मापि संबन्धो न स्यादिति चेत्। उच्यते। न वृत्तिविरहदशायां जीवस्य घटादिना सह संबंधसामा
न्यं निषेधामः। किं तर्हि घटादिभानप्रयोजकसंबंधविशेषः। सवसंबंधविशेषः जीववैतन्यस्य
विषयस्य वयं ग्यं जकता लक्षणः कदाचिकः। तत्तदाकारवृत्तिनिवर्धनः। तथा हितैजसमतः क
रणं स्वच्छद्रव्यत्वात् स्वत एव जीववैतन्यासिद्धयं जनसमर्थं। घटादिना दिकं तु न तथा अस्वच्छद्रव्य
त्वात्। ततः स्वाकारवृत्तिदशायां तु वृत्त्यसिद्धत्वात् जाग्रदधर्मकतया वृत्त्युत्पादितवैतन्यासिद्धयं जन

वे.प.
३३

योग्यताश्रयतया वस्तुस्थानानंतरं वैतन्यमभिव्यनक्ति । तदुक्तं विवरणे । अंतःकराणां हि स्वस्मि
न्निवस्वसंगिन्यापि घटादौ वैतन्याभिव्यक्तियोग्यतामापादयति । दृष्टं वा स्वकुद्रव्यस्यापि स्व
कुद्रव्यसंबंधदशायां प्रतिबिंबग्राहित्वं । यथा कुद्रव्यादेर्जलादिसंयोगदशायां मुख्यादिप्रतिबि
ंबग्राहिता । घटादेरभिव्यंजकत्वं तत्प्रतिबिंबग्राहित्वं । वैतन्याभिव्यक्तत्वं तत्र प्रतिबिंबि
तत्वं । एवंविधाभिव्यंजकत्वसिद्ध्यर्थमेव तत्र परोक्षस्थले बहिर्निर्गमनांगीकारः । परोक्ष
स्थले तु ब्रह्मादेर्वृत्तिसंयोगाभावेन वैतन्यानभिव्यंजकतया न प्रत्यक्षत्वं । एतन्मते विष्णु
पाणामपरोक्षत्वं वैतन्याभिव्यंजकत्वमिति द्रष्टव्यं । एवं जीवस्यापरिच्छिन्नत्वपि वृत्तेः सं
बंधार्थत्वं निरूपितं । इदानीं परिच्छिन्नत्वपक्षे संबंधार्थत्वं प्रतिपाद्यते । तथाहि अंतःक
रणोपाधिको जीवः । तस्य वनघटाद्युपादानता । घटादिदेशसंबंधात् । किंतु ब्रह्मवघटाद्यु
पादानं । तस्य मायोपहितस्य सकलघटाद्यन्वयित्वादतएव ब्रह्मणः सर्वज्ञता । तथा वजीव

३३

स्य घटाद्यधिष्ठानब्रह्मवैतन्याभेदमंतरेण घटाद्यवभासाभावे प्राप्ते तदवभासाय घटाद्यधिष्ठान
ब्रह्मवैतन्याभेदसिद्ध्यर्थं घटाद्याकारावृत्तिरिष्यते । ननु वृत्त्यापि कथं प्रमातृवैतन्यविषयवैत
न्ययोरभेदः संपाद्यते । घटांतःकरणरूपोपाधिभेदेन तदवच्छिन्नवैतन्ययोरभेदासंभवादिति
वेन्न । वृत्तेर्विषयदेशनिर्गमनांगीकारेण वृत्त्यंतःकरणविषयानामेकदेशस्थलेन उपाधेयभे
दाभावावस्योक्तत्वात् । एवमपरोक्षत्वाद्युपादानात् परोक्षस्थले वृत्तेर्मतभेदेनोपयोग उपपा
दितः । इन्द्रियाजन्यविषयगोचरापरोक्षांतःकरणवृत्त्यवस्था स्वप्नावस्था । जाग्रदवस्था व्यावृत्त्य
र्थेन्द्रियाजन्येति । अविद्यावृत्तिमत्यां सुषुप्तावतिव्याप्तिवारणाय तःकरणेति । सुषुप्तिर्ना
माविद्यागोचराऽविद्यावृत्त्यवस्था । जाग्रत्त्वप्रयोरविद्याकारवृत्तेरंतःकरणवृत्तित्वान्नातिव्या
प्तिः । अत्र केचित् । मूला मूलयोरवतारत्वमाहुः । अपरे तु सुषुप्तावतयोरंतर्भावमाहुः । तत्र त
योरवस्थात्रया तभावबहिर्भावः । योस्त्वपदार्थनिरूपण उपयोगाभावात् न तत्प्रतिपा

के.प०
३४

द्यते। तस्यैव मायो पाध्यपेक्षैकत्वमंतःकरणोपाध्यपेक्षया न नानात्वं व्यवहियते। एतेन जीवस्या
पुत्रं प्रत्युक्तं। बुद्धेर्गुणेनात्मगुणे नैवैव द्वाया ग्रमात्रोऽप्यरो ग्रह इत्यादौ जीवस्य बुद्धिः शब्दवाच्यं
तः करणपरिमाणोपाधिकपरिमाणश्च वणात्। सवजीवः स्वयं प्रकाशः स्वप्नावस्था अधिकृत्या
त्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति श्रुतेः। अनुभवरूपश्च प्रज्ञानघन इत्यादि श्रुतेः। अनुभवामीति
व्यवहारस्तु वृत्तिप्रतिबिंबितवैतन्यमाद्योपपद्यते। एवं त्वंपदार्थो निरूपितः॥ अधुना त
त्वं पदार्थयोरेकं महावाक्यप्रतिपाद्यमाभिधीयते॥ ॥ ननु नाहमीश्वर इत्यादि प्रत्यक्षेणार्कं
विज्ञत्वादिविरुद्धधर्माश्रयत्वादिभेदेन द्वासु पूर्णोक्तिश्रुत्या द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर
एव। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते इत्यादि स्मृत्या च जीवपरिसेदस्यावगतत्वेन त
त्त्वमस्यादिवाक्यमादित्योप्युपपन्नमानः प्रस्तर इत्यादिवाक्यवदुपवरितार्थमेवेति चेन्न। भे
दप्रत्यक्षस्य संज्ञावितकरणदोषस्यासंज्ञावितदोषवेदजन्याभेदज्ञानेन बाध्यमानत्वात्। ३४

अन्यथा च द्रव्यताधिकपरिमाणग्राहि ज्योतिः शास्त्रस्य चंद्रप्रदेशिकत्वग्राहिप्रत्यक्षेण बाधापत्तेः। पा
करके घटे रक्तेऽयनतु श्याम इति वत्सविशेषणे हीतिन्यायेन जीवपरिसेदग्राहिप्रत्यक्षस्य विशेष
णीकृतधर्मभेदविषयत्वाच्च। अतएव ननु मानमपि न प्रमाणं। आगमबाधान्नेरुपापाणाम
यत्नानुमानवत्। नाप्यागमंतरविरोधः। तत्परातत्परयोस्तत्परवाक्यस्य बलवत्त्वेन लोकसि
द्धभेदानुवादि द्वासु पूर्णदिवाक्यापेक्षया उपक्रमोपसंहाराद्यवगतोद्वेगतात्पर्यविशिष्टस्य
तत्त्वमादिवाक्यस्य प्रबलत्वात्। नवजीवपरेणैके विरुद्धधर्माश्रयानुपपत्तिः। शीतस्यैव दाल
स्योपाधिकौल्याश्रयत्ववत्त्वभावेन निर्गुणस्यैव जीवस्यांतःकरणद्वयुपाधिककर्तृत्वाद्या
श्रयत्वप्रतिभासोपपत्तेः। यद्विजलादवोद्भूतमारोपितं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं। नवसिद्धं ते
कर्तृत्वस्य क्वचिदप्यभावादरोप्यप्रमादितसंस्काराभावे कथमारोप इति वाच्यं। लाघवेना
रोप्यविषयसंस्कारत्वेनैव तस्य हेतुत्वात्। नवप्राथमिकारोपकागतिः। कर्तृत्वाद्यप्यासप्र

वे.प.
३५

बाह्यस्य अनादित्वात् । तत्त्वं पदवाच्ययोर्विशिष्टयोरेक्यायोगेऽपि लक्ष्यस्वरूपयोरेक्यमुपपादितमेव । अतएव तत्प्रतिपादकतत्त्वमस्यादिवाक्यानामखंडार्थत्वं । सोयमित्यादिवाक्यवत् । नवकार्यपराणामेव प्रामाण्यं । पुत्रस्तेजातइति पादौ सिद्धेऽपि संगतिग्रहात् । एवं सर्वप्रमाणा विरुद्धं श्रुति स्मृतीतिहासपुराणप्रतिपाद्यं जीवपरएक्यं वेदां तशास्त्रविषयइति सिद्धं । इति वेदां तपरिभाषायां विषयपरिच्छेदः ॥ इदानीं प्रयोजनं निरूप्यते ॥ यद्वगात्सत्त्ववृत्तितया इष्यते तत्प्रयोजनं । तच्च द्विविधं मुख्यं गौणं वेति । तत्र सुखदुःखाभावौ मुख्यप्रयोजने । तदन्यतरसाधनं गौणं प्रयोजनं । सुखं बह्विविधं । सातिशयं निरतिशयं वेति । सत्रसातिशयं सुखं विषया नुषंगजनितातः करणवृत्ति तारतम्यकृतानंदलेखाविर्भावविशेषः । एतस्यैवानंदस्यान्यानि सत्त्वानि मात्रा मुपजीवन्तीति श्रुतेः । निरतिशयसुखं ब्रह्मेव । आनंदो ब्रह्मेति व्यजानादिति श्रुतेः । आनंदात्मकब्रह्मात्मकश्च मोक्षः । शोकनिवृत्तिश्च । ब्रह्मवेदब्रह्मेव भवति तदतिशोक

मात्मविदिति श्रुतेः । ननु लोकांतरावाप्तिः तज्जन्यवैषयिकानंदो वामोक्षः । तस्य कृतकत्वेनानित्यत्वे मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापत्तेः । ननु तन्मतेष्वानंदो वाप्तेरनर्थनिवृत्तेश्चतुल्यः सादितदोषः । अनादित्वे मोक्षमुद्दिश्य श्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति चेत् । सिद्धस्यैव ब्रह्मस्वरूपस्य मोक्षस्यासिद्धत्वभ्रमेण तत्साधने प्रवृत्त्युपपत्तेः । अनर्थनिवृत्तिरप्यधिष्ठानरूपब्रह्मस्वरूपतया सिद्धेव । लोकेऽपि प्राप्तप्राप्तिपरिहृतिपरिहारयोः प्रयोजनत्वं दृष्टमेव । यथा हस्तगतविस्मृतसुवर्णदोतवहस्ते सुवर्णमित्याप्तोपदेशेऽप्राप्तमिव प्राप्नोति । यथा बळात्तरजौ सर्पभ्रमवतः नायं सर्प इत्याप्तवाक्यात् परिहृतस्यैव सर्पस्य परिहारः । एवं प्राप्तस्यानंदस्य प्राप्तिः । परिहृतस्याप्यनर्थस्य निवृत्तिर्नोक्षः प्रयोजनं । सवज्ञानैकसाध्यः । तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पंथाविद्यते यनायत्यादि श्रुतेः । अज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञानैकसाध्यनियमाच्च । तच्च ज्ञानं ब्रह्मात्मैक्यगोचरं । अतथैव जनकप्राप्तोऽसि । तदात्मानमेवावेदाहं ब्रह्मास्मीत्यादि श्रुतेः । तत्त्वमस्या

वे.प.
३६

दिवाक्योत्पत्तिज्ञानं मोक्षस्य साधनमिति नारदीयवचनाच्च । तच्च ज्ञानमपरोक्षरूपं परोक्षत्वे अप-
रोक्षभ्रमनिवर्तकत्वा नुपपत्तेः । तच्चापरोक्षज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यादितिकेचित् । मनननिदि-
ध्यासनसंस्कृतांतःकरणदेवेत्यपरे । तत्र पूर्ववार्थ्याणामयमाशयः । संविदापरोक्ष्यं न करणवि-
शेषोत्पत्तिनिबंधनं । किंतु प्रमेयविशेषनिबंधनमित्युपपादितं । तथाच ब्राह्मणः प्रमादुज्जी-
वास्मिन्नतया तद्गोचरं शब्दजन्यमपि ज्ञानमपरोक्षं । अतएव प्रतर्दनाधिकरणं प्रतर्दनं प्रति
प्राणोस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमुपास्व इतीदं प्रोक्तवाक्ये प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे निश्चि-
ते सति मामुपास्वेति अस्मच्छब्दानुपपत्तिमाशंक्य तदुत्तरत्वेन प्रवृत्ते शास्त्रदृष्ट्या तत्पदेशो
वामदेववदित्यत्र सूत्रे शास्त्रीयादृष्टिः शास्त्रदृष्टिरिति तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमहं ब्रह्मेति
ज्ञानंदृष्टिशब्देनोक्तमिति । अन्येषां त्वेवमाशयः । करणविशेषनिबंधनमेव ज्ञानानां प्रत्य- ३६
क्षत्वं । न विषयविशेषनिबंधनमेकस्मिन्नेव सूक्ष्मवस्तुनियदुपकरणाय दुपकरणयोः

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षव्यवहारदर्शनात् तथाच संविदासाक्षत्वे इन्द्रियजन्यत्वस्यैव प्रयोजकतया न शब्दजन्यज्ञान-
स्यापरोक्षत्वं । ब्रह्मसाक्षात्कारेऽपि मनननिदिध्यासनसंस्कृतमन एव कारणं । मनसैवानुद्भूत्यमि-
त्यादिश्रुतेः । मनोगम्यत्वं श्रुतिश्चासंस्कृतमनोविषया । नैवेवं ब्रह्मण औपनिषदत्वा नुपपत्तिः । अथ
उक्तमनसो वेदजन्यज्ञानानंतरमेव प्रवृत्ततया वेदोपजीवित्वाद्देदानुपजीविमानांतरगम्यत्वस्यैव वे-
दगम्यत्वे विरोधात् । शास्त्रदृष्टिस्तत्रमपि ब्रह्मविषयमानसप्रत्यक्षस्य शास्त्रप्रयोज्यत्वादुपप-
द्यते । तदुक्तं । अपिसंराधने सूत्रे शास्त्रार्थध्यानजाप्रमा । शास्त्रदृष्टिर्मता तां तु वेत्ति वाचस्पतिः प-
रमिति । तच्च ज्ञानं पापक्षयाद्भवति । सर्वकर्मानुष्ठाभ्यादिति परंपरया कर्मणां विनियोगः । अतए-
व तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविवेदिषंति यत्तेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुतिः । कथमेकं कर्म-
सिः पक्षे ततो ज्ञानं प्रवर्तत इत्यादि स्मृतिश्च संगच्छते । एवं श्रवणमनननिदिध्यासनान्यपि ज्ञा-
नसाधनानि । मैत्रेयी ब्राह्मणे आत्मा वा अरेऽदृश्य इति दर्शनमनूयतसाधनत्वेन श्रोतव्यो मंत

के. प्र.
३७

द्यो निरिध्यासितव्य इति श्रवणमनननिरिध्यासनानां विधानात्। श्रवणं नाम वेदां तानां ब्रह्मणि
तात्पर्यावधारणा नुकूलमानसी क्रिया। मननं नाम शब्दावधारितार्थमानांतरविरोधाशंकायां त
निराकरणानुकूलतर्कत्मिकज्ञानजनकोमानसो व्यापारः। निरिध्यासनं नामानादिदुर्वासनया
विषयेष्वाकृष्यमाणस्य विषयविषयेभ्योपकृष्यात्मविषयत्वस्यैर्धानुकूलो मनसो व्यापारः॥
तत्र निरिध्यासनं ब्रह्मसाक्षात्कारे स्यात्साक्षात्कारणं। ते ध्यानयोगानुगता अपश्यं देवात्मशक्तिं स्वगु
णैर्निर्गुणमित्यादि श्रुतेः। निरिध्यासनेव मननं हेतुः। अकृतमननस्यार्थदाढ्याभावे तद्विषयनि
रिध्यासनायोगात्। मननेव श्रवणं हेतुः। श्रवणाभावे तात्पर्यानि श्रवणेन शब्दज्ञानायोगेन श्रुता
र्थविषयकयुक्तायुक्तत्वं निश्चयानुकूलमननायोगात्। एतानि त्रीण्यपि ज्ञानोत्पत्तिकारणानि। तेषां
तावन्मात्रं केविदावर्था उपरि। अपरे तु। श्रवणं प्रधानं मनननिरिध्यासनयोस्तु श्रवणात्परासी ३७
नयोरपि श्रवणफल ब्रह्मदर्शननिर्वर्तकतया आरादुपकारकतया अंगत्वमित्याहुः। तदप्यंगत्वं

न तावत्तस्य शेषत्वरूपं। तस्य श्रुत्याद्यन्यतमप्रमाणगम्यस्य प्रकृतेः श्रुत्याद्यभावे संभवत्। तथा हि। ब्रीहि
शिर्यजेत दध्ना नु होतीत्यादौ विवनमनननिरिध्यासनयोरंगत्वे काचित् तृतीया श्रुतिरस्ति। नापि बहि
र्देवसदनं दामीत्यादि मंत्राणां बहिःखंडनप्रकाशनसामर्थ्यवत्किं विस्मिन् गमस्ति नापि प्रादेशीत
रपठितस्य प्रवर्ग्यस्याग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति वाक्यवत् श्रवणानुवादेन मनननिरिध्यास विनियो
जकं किं विद्वाक्यमस्ति नापि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इति वाक्यावगतं फलसाधनता
कदर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजानां निवृत्तफलसाधनत्वेनावगतस्य श्रवणास्य प्रकरणे मनन
निरिध्यासनयोरान्नातं। ननु दृष्टव्य इति दर्शनानुवादेनागुणे श्रवणे विहिते सति फलवत्तया
श्रवणप्रकरणे तत्सन्निधावान्नातं। तयोर्मनननिरिध्यासनयोः प्रयाजन्यायेन प्रकरणे देवा
गतेरिति चेन्न। तेन ध्यानयोगानुगता अपश्यन्ति। तस्यादि श्रुत्यंतरे ध्यानस्य दर्शनसाधनत्वेनावग
स्यांगाकाक्षायां प्रयाजन्यायेन श्रवणमननयोरवांगतापत्तेः। क्रमसमाख्येव दूरनिरस्ते। किं व प्रयाजास

वे.प.
३८

वंगत्वविचारः सप्रयोजनः पूर्वपक्षे विकृतिषु न प्रयाजानुष्ठानं। सिद्धं ते तु तत्रापि तदनुष्ठानमिति। प्रकृतं
ते तु श्रवणं न कस्य विसृतिः न मनननिदिध्यासनयोस्तत्राप्यनुष्ठानांगत्वविचारः फलं भवेत्। त
स्मान्न तात्त्रियशेषत्वं मनननिदिध्यासनयोः किंतु यथा घटादिकार्ये मृत्पिंडानां प्रधानकारणत्वा
वक्त्रादीनां सहकारिकारणत्वेति प्राधान्या प्राधान्यव्यपदेशः। तथा श्रवणमनननिदिध्यासनाना
मिति मंतयंस्त्वितं वैतद्विवरणार्थैः। शक्तितात्पर्यविशिष्टशब्दावधारणं प्रमेयावगमं प्रत्यव्य
वधानेन कारणं भवति। प्रमाणस्य प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानं। मनननिदिध्यासने तु विज्ञेयस्य
प्रत्यगात्मप्रवणत्वं संस्कारपरिनिष्पन्नतदेकाग्रवृत्तिकार्यद्वारेण ब्रह्मादौ तद्देवतां प्रतिपद्येते
ति फलं प्रत्यव्यवहितकरणस्य विशिष्टशब्दावधारणस्य व्यवहितमनननिदिध्यासने तद्देगे
अंगीक्रियेते इति श्रवणादिषु यन्मुमुक्षुणामधिकारः। काम्ये कर्मणि फलकामस्याधिकारित्वात् ३८
। मुमुक्षायां वानित्या नित्यवस्तु विवेकस्य इहामुत्रय फलभोगविरागस्य शमदमोपरतितितिसा

समाधानश्च ज्ञानावविनियोगः। अंतरिंद्रियनिग्रहः शमः बहिरिंद्रियनिग्रहो दमः विज्ञेयाभावउपरतिः
तितिसा शीतोष्णादिद्वंद्वसहर्षं तितिसा। विज्ञेयाकाग्र्यं समाधानं। गुरुवेदवाक्य विश्वासः श्रद्धा।
अत्रोपरतिराद्येन सन्यासो सिद्धीयते। तथात्र सन्यासिनामेव श्रवणाधिकार इति केचित्। अन्ये
तु उपरमशब्दस्य संन्यासवाचकत्वात् वा तद्विशेषाभावमात्रस्य गृहस्थेष्वपि संभवत्। जन
कारेऽपि ब्रह्मविचारस्य श्रयमाणत्वात्। सर्वश्रमसाधारणं श्रवणादिविधानमित्युक्तं। स
गुणोपासनमपि विज्ञेयाकाग्र्यद्वारा निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारहेतुः। तदुक्तं। निर्विशेषं परं ब्रह्म सा
क्षात्कर्तुमर्हन्ति श्वराः। ये मंदास्ते नु कथं ते सविशेषनिरूपणे। वशीकृतमनस्येषां सगुणब्रह्मशी
लनात्। तदेवाविर्भवेत्साक्षादप्यतोपाधिकृत्य नमितिसगुणोपासकानां वार्धिरादिमार्गेण
ब्रह्मलोकगतानां तत्रैव श्रवणाद्यत्पन्नतत्त्वसाक्षात्काराणं ब्रह्मण्यसहसोक्तं। कर्मिणां तु धर्
मादिमार्गेण पितृलोकगतानां मुपभोगेन कर्मक्षये सति पूर्वकृतसुहृत्तदुद्धृता नुसारेण ब्रह्मा

वे. प.
३९

दिष्ठावरांतेषु पुनरुत्पत्तिः। तथा वश्रुतिः। रमणीयवरणा रमणीयां योनिमापद्यंते कष्टयवराणाः
कष्टयां योनिमापद्यंते इति प्रतिषिद्धानुष्ठाधिना रोरवादि नरकविशेषेषु तत्र सा पोपवितातीव
दुःखमनुभूयश्च शक्रादियोनिषु स्थावरादिषु बोत्पत्तिरित्यलमिति प्रसंगागतप्रपञ्चेन। निगुण
ब्रह्मसाक्षात्कारवत्स्तनलोकांतरगमनं। न तस्य प्राण उक्ता मतीति श्रुतेः। किं तु यावत्प्राण
क्षयं सुखदुःखे अनुभूय पश्चादपहज्यते। ननु सीयंते वास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इत्या
दि श्रुत्या ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते ज्ञेयत्वादि स्मृत्या विज्ञानस्य सकल कर्मक्षयहे
तुत्वनिश्चये सति प्राणश्च कर्मावस्थानमनुपपन्नमिति चेत्। तस्य तावदेव विरंयावन्नाविमोक्षेय
संपत्त्य इत्यादि श्रुत्या नापु क्रं सीयंते कर्मत्वादि स्मृत्या वउत्पादितकार्य कर्मव्यतिरिक्ता
नां संचितकर्मलाभेव ज्ञानेनावश्यत्वाय गमात्। संचितं च द्विविधं। सुकृतं दुष्कृतं चेति। तथा
वश्रुतिः। तस्य पुत्रादायमुपयंतिसु हृदसा धकृत्यां द्विषंतः पापकृत्यामिति ननु ब्रह्मज्ञानात् ३९

ला ज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यप्रासञ्चकर्मणोपनिवृत्तेः कथं ज्ञानिनो देहधारणमुपपद्यत इति चेन्न। अ
प्रतिबद्धज्ञानस्यैवा ज्ञाननिवृत्ततया प्रासञ्चकर्मरूपप्रतिबंधदशायां अज्ञाननिवृत्तेरनंगीकारा
त्। नन्वेवमपि तत्त्वज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ सर्वस्य मुक्तिः स्यात्। अविद्याया एकत्वेन तन्निवृत्तौ
कविदपि संसारायोगादिति चेन्न। इष्टा पत्तिरित्येके। अपरे तु एतद्दोषपरिहारायैव इंदोमा
याप्तिरिति बद्धुक्वनानुगृहीतमविद्यानात्वं नो मंगीकर्तव्यमित्याहुः। अन्ये तु। एकैवा
विद्यातस्या एवाविद्याशक्त्यो नाना। तथा च यस्य ब्रह्मज्ञानं तस्य स्वब्रह्मरूपावरणजी
वभेदेन ब्रह्मरूपावरणशक्त्यो नाना तथा यस्य ब्रह्मज्ञानं तस्य ब्रह्मस्वरूपावर
णशक्तिविशिष्टाविद्यानाशः। नत्वप्रतिब्रह्मस्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्याना
श इत्यभ्युपगमात् नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिः। अतएव यावदधिकारव्यवस्थितिरधिका
रिणामित्यस्मिन् अधिकरण अधिकारि पुरुषाणामुत्पन्नतत्त्वज्ञानानां इडादीनां देहधा

वे.प. ४०
रणानुपपत्तिमाशंक्याधिकारापादकप्रारब्धकर्मस्वमाप्त्यनंतरं विदेहकैवल्यमिति सिद्धंति
तं। तदुक्तमाचार्यैः। उपासनादिसंसिद्धोपावदीश्वरदर्शनं। अधिकारं समाप्येते प्रविशन्ति
परंपरमिति। एतच्च एकमुक्तौ सर्वमुक्तिरिति पक्षो नोपपद्यते। तस्मादेकाविद्यापक्षेऽपि प्रति
जीवमावरणभेदो परोक्षतद्वावस्थोपपादनीया। तदेवं ब्रह्मज्ञानान्मोक्षश्चानर्थनिवृ
त्तिर्निरतिशयब्रह्मानंदावाप्तिश्चेति सिद्धं प्रयोजनं ॥ ॥ इति श्रीधर्मराजाध्वरी इवि
रवितायां वेदांतपरिभाषायामष्टमः परिच्छेदः समाप्तः ॥ शुभमस्तु सर्वजगतः

90